Г73 Ч/52

Высокоблагородному Господину Професору Универ
Д-ру Е. Калужняцкому
вдячный слуга
автор

Г73 4/52

Г73 4/52

ЗАМІТКИ

ДО НАУКИ РУСКОЇ МОВИ В СЕРЕДНИХ ШКОЛАХ.

ПОДАВ

Др. Михайло Пачовский

учитель ц. к. академічної ґімназиї у Львові.

НАКЛАДОМ РЕДАКЦИЇ „УЧИТЕЛЯ“.

2378/7

ЛЬВІВ, 1898.

З ДРУКАРНЇ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА
під зарядом Кароля Беднарского.

2037/0
5.III 1924

Г73 4/52.

Наука рускої мови стала поступати наперед скоршим кроком, від коли збільшилось число наших середних шкіл, де она становить, або бодай повинна становити кріпку наснову для науки усїх предметів. Взори-ж і памятники рускої лїтератури та спосіб науки (методу) вважати треба в тих школах головною струєю духовою образованя й вихованя рускої молодїжи. Не чимало має сьогодня шкільна лїтература руских взорів, але й те не чимале число треба нам годящо вихіснувати і то не тілько на науку, но також на вихованє, на витворенє чистих і трівких характерів.

На се послїдне, але головне стремлїнє школи, повинно глядїтись таки в самих починах науки рускої мови в середних школах, а сповнить ся совісно сесю задачу тим, коли десятилїтним хлопцям подасть ся не тільки читанку або книжочку з відповідним змістом, але коли їх письменні вироби, диктати, викажуть не припагідну компіляцию учителя, тільки відповідну до їх понятий цїлість з етичним або дидактичним характером.

Як раз перші почини так правописи як і самої мови не суть так легкі, як то взагалї вважаєсь, і тому вимагають они від учителя найпаче рутини та щирої, обдуманої на будуче праці.

З тої вже причини становище й праця учителя-Русина є вельми трудна, тричи труднїйша чим учителя иньшої народности, розумієсь коли перший не схоче працювати тільки з обовязку для насущного хлїба!

Трудність повисша випливає з самого вже материялу, з яким має руский учитель до дїла і то з материялу живого (учеників) і мертвого себ то книжок, яких чимале число рік-річно виходить в сьвіт будьто для просьвіти, будьто для помороки молодих, прибувших з „іділїчного“ сьвіта у город умів та сердець!

Лежить тая трудність єще і в тім, що учитель рускої мови має задачу не тілько вчити, але й виховати, виплекати нїжне чувство любови до цїлого сьвіта себто до віри, мови, вітчини й народу. Тому й цїлу основу науки в теперішнім сьвітї становить етика розвивана дорогою психольогії вже в самім починї научуваня молодих школярів. Правда, що виконуваню сеї так важної праці учителя бороздить часто чимало позашкольний побут (дім) ученика, особливо ученика рускої убогої народности. З тої причини мусить щирий учитель вельми часто подвоїти свою працю, єсли хоче мати колись сю одиноку ...ороду: внутрішнє вдоволенє із свого гіркого та иногдї невдячного труду.

Невдячною буває та праця тому, що совісний учитель вважаєсь иногдї ворогом ученика, ворогом родителїв, ворогом опікунів, а головно надзорцїв домового побуту школяра!

З тої причини повинні би й „Приписи дисциплїнарні“ а головно уступи, що відносять ся до домового надзору, знайти совісне й точне виповненє

із сторони „надзорців“, котрі бозусловно не нехтують етики та сьвідомі виховуваня молодого поколїня можуть дати певну запоруку дирекциї школи совістного сповненя своєї задачі.

Тільки в таких случаях зможе учитель осягнути свою цїль, себто виплекати в молодежи: чесний та постійний характер, почутє етики й естетики, пошанову для старших і поважних мужів в суспільности тай сильну волю до громадскої працї. З того огляду учитель рускої мови мусить витичити собі певний шлях в науцї а серед того шляху повміщувати, на основі підручних в школї уживаних книжок, перестанки-гостинницї, звідки би міг примірами з щоденного житя подати душевний корм в повисших напрямах вихованя.

Єму лучить ся нагода одної годины поучити неаристократичну молодїж, як она має поводитись на улици, як в гостях, як в товаристві осіб иньших народностий; як має заховатись в церкві, на вечерках та в театрі на дозволених їй виставах. Єму лучить ся нагода в иньшій годинї звернути увагу хлопців на красу штуки, на гармонїю тонів, на вражіня природи, на хорошій лад в сьвітї, в житю родини та на лад одиниць в своїм одягу, в своїх річах в своїй працї кождої людини і станів суспільности; словом: наукою предмету можна подати повне і хороше вихованє принагідними замітками та висновами з читаних уступів в шкільних підручниках для матерної мови й лїтератури.

Тому, як замічено, она повинна становити головну основу, головний предмет науки в руских школах, до неї повинен школяр братись не із страху перед злою „клясою“, але із широю любовю, з правдивим замилованєм, хиба показуєсь конечна потреба примусу, особливо, коли хибним хованєм дитини запропастилась амбіция (почутє чести) у школяра. Скоро знайдеть ся чимале число таких школярів, що працювати'муть в тім предметї зі щирим серцем, тодї будьмо певні, що стократний плід принесе праця учителя, позаяк навіть непокінчивші всїх кляс ученики не перестануть бути Русинами, коли опісля жити'муть яко писарі, вояки, ремісники, та низші урядники.

З того виходить, що мірило вартости якогось ученика становити повинна наука рускої мови, а не клясичнеї або математики. Се наче душа людини, що ним кермувати має на пути земского житя та лишити по смерти тїла добру або злу славу. Старатись отже потреба найпаче о душу а опісля не забути про „хлїб насущний“, себ то про иньші предмети, котрі дають людинї спромогу займити в суспільности визначнїйше місце.

В повисшім змаганю учителя рускої мови превелику підпомогу зможе дати учитель істориї всесьвітної і рідного краю. Що оно нинї так дїєсь, вказують найкрасше середні школи з п о л ь с к о ю викладовою мовою, де оба ті предмети вважають ся головною основою патріотичного вихованя, якого і Русинам нїхто анї не боронить анї не обмежує, однак сї послїдні доси на те змаганя мало єще клали ваги, як то видко з теперішної суспільности та робітників на народній ниві, на котру випускаєсь із руских навіть шкіл чимало людий, що побіжним образованєм придбали собі за мало відповідної до тої працї сили й волї!

Caveant consules: Молодїж се будуча суспільність! Єслиж отже така тяжка задача жде кождого учителя рускої (зглядно иньшої викладової) мови, то зачинати єму роботу як слїд таки від „нащадку“, таки від хлопчини, що єще не бачить незрящими очима того огромного хаосу людского житя. Тому вже в перших годинах науки в найнизшій клясї учитель повинен звернути увагу, що найкрасшою і найдорожшою для кождої людини є та мова, в котрій

нас мати серед несонних ночий леліючи нїжними піснями виплекала та хвалити Бога навчала! (Хоч рідко ще можна найти особу, що вчить дитину молитви ладом всїх західно европейских народів, чистою, рідною й понятною мовою!)

Красу рідної мови покаже учитель на примірах відчитавши сам хорошій який уступ з книжки, а відтак велить повторити „охотникам“ теєж читанє. В тім взглядї раджу для уникненя різкого виговору складів не вчити виговорювати з сильним натиском наголошених складів (на основі ритміки), але велїти читати кождий склад однаково, а наголошений продовжити. Хто близше прислухав ся українському виговору, той переконав ся, що наша мова пливе неначе тихі филї ріки та не скаче угорского чардаша; отже у нас не зовсїм запропастились довгі і короткі самозвуки — склади, як се вже слїдно при вимові слів: ла́вка, бики́, ми́ти, кри́ти, ру́ку. Тому з натиском (акцентом) йде поруч і міра (довгість) складів.

Тая метода витворить чисте й плавне читанє, бо за той час, коли довше на наголошенім складї задержить ся хлопчина, зможе схватити належито оком слїдуючий склад не перекрутивши єго, як се лучаєсь при остро рубанім читаню складів, де часто він мусить єще раз поправно вимовляти прочитане слово.

Стілько сказав я про становище й задачу учителя рускої (викладової) мови взагалї. Тепер перейду до подробицї а іменно подам свої на 11 лїтній практицї основані замітки до науки 1) рускої правописи 2) руского стилю і 3) рускої граматики в тїснїйшім значіню.

I. Частина.

Наука рускої правописи.

Може мало хто доси звертав увагу на те, що перші початки науки писаня та читаня легче приймають ся і розвивають ся у хлопцїв, що у своїх родителїв не зазнавали вибажливого житя, чим у вилелїяних одинаків. Причина сего лежить в розговорній з дитиною бесїдї батька-матери. Дїти, котрим в починї їх духового розвою не була звісна так звана „дїточа мова“ (хесї = огонь, дузе, сцьо, сюпцяй і т. и.), а чули они чистий та виразний ви́говор кождого слова, говорити самі-муть хорошо, анї один звук не становити-ме їм трудности в вимові Противно у „викоханих“ синків лучаєсь дуже часто, що букви ч, ж, ш заміняєсь буквами ц, з, с, а буква р, буквою л, і т. д. Виходячи з того становища мусимо сказати, що і в дальшій науцї письма й мови недостаточним є образованє самого ока, чи зору читанєм і писанєм, але превелику вагу має ту образованє уха себ-то слуху. Скорож дитина з початку духового розвою учувши якісь звуки розріжняє їх як слїд, скоро она належито може склади творити і їх розкладати, то зможе безперечно й належито вивчитись писаня.

З того виходить, що диктат превелику вагу має в науцї мови й письма, тілько кожде єго слово мусить ся чисто та виразно висказувати пишучому. З того слїдує, що кождий диктат мусить бути зовсїм зрозумілий для хлопця, зложений на основі прочитаного або звісного уступу з понятий і слів приступних для школяра. Отже всякі чужі ви́слови, всякі уявні (абстрактні) понятя тут зовсїм не надають ся. Надто, наука правописи не обмежаєсь виученєм поправного написаня сказаного слова — реченя — гадки; она становить вже частину науки рускої мови, а яко така має будити і плекати в ученикаx відчутє і зрозуміне самої мови.

До першого приходимо поясненєм „як оно є“, а до другого спільним розбором „чому оно так є“. Тому-то всякі правила (спільно з учениками висновані) мусять бути зовсїм ясні, а хлопчина повинен відтак подати причину, чому він так, а не инакше дотичне слово пише. В тім взглядї прийде ся инколи учителеви зачіпити; словотвір, розуміється в приступний для хлопця спосіб, бо без словотвору неможливе пізнанє і зрозуміне мови, а без сего послїдного неможлива і ортоґрафічна наука! Великого педаґоґічного ґріху, що веде до убійчого механїзму практикованого по більшій части єще нині в народних школах, допускаєсь учитель, єсли на домову роботу ученикам для вправи задає лише відписувати дослівно з книжки. Оно є потрібне тілько на стільки, скілько потреба до образованя ока. Кожда праця ученика навіть на найнизшім степени науки, повинна вимагати у него дїланя духа та спонукувати мисленє, котрого на жаль, звичайно доперва хлопець в середних школах зачинає вчитись, як се показують численні приміри при науцї хлопцїв в I. кл. середних шкіл! Наукою правописи мусить дійти ся до того, що хлопцї вже з початку своєї працї осягають бігліть і опитність твореню форм, що становити-ме вступ, а опісля підмогу і доповненя до науки ґраматики. Однак при складаню диктату мусить ся пильно глядїти, щоб не накупичувати чимало правил, а правило, якого єще ученики не переробили практично при лєктурі, зовсїм не може мати ту місця, єсли не хочемо дістати диктату з сотками похибок!

Приступимо отже до підготовленя учеників до першого диктату.

Учитель мусить представити собі, що має хлопцїв, котрі нїякого понятя про мову не мають (хоч оно у деяких в дїйсности так не є), а то тому, що лїпше допускати низший степень знаня чим висший, позаяк тогдї поясненє малої дрібниці, позірно загально звісної у одних стає новостию, а в других учеників призабуте виображенє тим відновляєсь та скріпляєсь. Правду кажучи, що може 5% учеників зможе відповісти як слїд точним вимогам вступних іспитів до I. кляси; як би ті ученики знали все те з викладової мови, що стоїть в Мінїст. розпорядках, то тогдї мав би учитель рускої мови з ними $^1/_3$ частину працї, а диктати моглиб таки відпасти!... Але практика показує, що в перших годинах науки рускої мови треба перейти на таблици пишучи: що є самозвук і які є самозвуки (сам звучить), що є співзвук (не шелестозвук — бо і він звучить, лише не сам), а що є знак мягченя (ь). Тим-то науку зачне ся про звуки, як зачинаєсь науку нїмецкої, польскої та латиньскої мови, на котрі учитель також принагідно повинен звертати увагу учеників, бо руска година не є лиш для рускої, але она становить кріпку нитку до нанизуваня прояв в иньших мовах. (Концентрация).

Перейшовши а взглядно повторивши звуки, повторить учитель части мови, теперішний і минувший (простий) час дїєслова та приступить до твореня реченя, чим також зачинаєсь наука латиньскої мови.

Сей „вступ“ подасть достаточно материялу до уложеня першого диктату, в котрім треба на разї уникати букви ї, (а назве єї учитель виразно ји не і з двома кропками, так як „о“ не звесь колїсцем; — назва букви ту вже подає перше правило, де єї уживати в письмі), а також не сьміє приходити в першім диктатї ані перезвук (Umlaut) ість — ости, ані мягченє в середині двох букв (сля-, слю-, сьвя-), ані також кінцеве мягченє: *сть, знь*, В наголовку диктату треба подати єго цїху, т. є. пишесь на таблици:

Диктат ч. 1.

Вправа на реченя з присудком дїєслова.

Відтак належить вже з початку вважати на зверхню форму виплекуючи тим чином естетичний смак. Отже нехай ученик по тім заголовку лишить одну лїнїю а в $^1/_3$ частині другої зачне писати диктат.

Не забувати також на поставлене дати (дня і місяця) задачі, при чім призвичаювати до чемности хлопця вже тою дрібницею, що місяць треба писати для чемности „словом“, а не скорочувати або ставити лише число, всяке-ж скорочуване слів надаєсь лише в письмі до низших від пишучого осіб, а задача, се наче урядове письмо. Тому то, щоб зошит порядно виглядав, не треба позволити єго загинати, анї при писаню відворотно через єго хребет складати в квартовий формат; нехай лежить на лавцї отворений а тогдї і постава тїла ученика буде проста, бо буде боятись, щоб опершн ся грудьми або лївим лїктем о лавку не помяв другої сторони (картки) в своїм зошитї.

Вкінци позволю собі зробити єще одну з огляду на естетику і порядок в зошитї увагу, а догідну для коректора, що записані сторони зошиту повинні ученики означити числами (на лад книжки), однак не рушати чистих сторін, бо николи прийде ся ученикови видерти картку при писаню задачі.

Взорець першого диктату поміщаю. Перед писанєм першого диктату треба прочитати цїлий зміст голосно а опісля по разу кожде повне речене не повторюючи вже єго, анї єго части.

(Взірець).

— 1 —

Дня 10. вересня.

I. Диктат.

Вправа на реченя з присудком дїєслова.

Чоловік ішов дорогою. Случайно вдарив він ногою до каменя. Тим зранив собі ногу. Тому став нарікати на каминь. Але нечайно вибіг пес з хати. Чоловік шукав кругом себе патика на пса. Тогди вхопив він лежачий камінь і тим способом оборонив ся від собаки. Кожду річ сотворив Бог на добро і хосен чоловіка.

В повисшім диктатї найде коректор ось які похибки: дорогую, Али, нечаіно, вибіх (ви біх) схати, сибе, патека, собаке. Тому зверне увагу найперше на легчі похибки, с. є. на самозвуки о, е, и, та на співзвук г.

При віддаваню задачі випише їх на таблици і замітить, що звуки так пише ся, як они выговорюють ся, (і тому мусимо зважати на чисту їх вимову); відтак скаже, що приіменники пишуть ся окремо, лиш приставка *ви*, разом, а се вкаже зараз при лєктурі в книжцї; найдовше задержить ся при похибцї „*собаки*“ і скаже, що *ке* рідко приходить, а частїйше *ки*, *хи*, іменники же закінчені на *ка* відміняють ся так як іменники закінчені на *ба* (риба), отже 2. відмін. риби, руки, мухи і т. д.

На естетичну сторону може ту звернути увагу учеників, щоби писали на лїнїї, та не перетягали поза марґінес, і щоби похибки писали чисто і виразисто.

На слїдуючій годинї приступить учитель до нового звука т. є. звука „ї (ji), а маючи на увазї тільки перше й головне правило, що сей звук пише

ся там, де чути звук „ji“ буде при лектурі звертати бачність на чисту єго вимову в дотичних словах, а по кількох случаях витягне повисше правило питанєм від самих учеників з поданєм анальоґічних примірів на таблици.

Другий отже диктат уложений із змісту прочитаного в школї уступу з книжки становити буде: „Вправу на звук ї“, під котрим то заголовком поставить єще ученик, для тїснїйшої уваги при писаню, те перше правило; отже

II. Диктат.

Звук *ї* пишесь, де чути „ji“.

В тім диктатї збере знов учитель лише случаї, н. пр.: їду, поїхали, мої, моєї, доброї, але не сьміє класти змягчаючого: ї (пїколи, коні).

Третий диктат, а взглядно приготоване до него, буде становити правило поєдиничого мягченя попередного співзвука на початку, в середині і на кінци слова по звуках я, є, ю, ї.

В тім диктатї збере учитель слова як н. пр. лячно, люди, ріля, весїлє, лїто, в лїтї, та витягне практично правило від учеників, що звуки я, є, ю, ї мягчать попередний співзвук.

При тій нагоди, по поправі диктату, де знайдуть ся случаї в наслїдок повисшого правила і такі як: на дубї, мамї, тобї, липї, скаже нове правило, вводячє учеників в дальший степень мягченя співзвуків, що в рускій мові є три роди співзвуків: 1) тверді, що їх не можна змягчити, як г, к, х, п, б, в, ф, м, р, ж, ч, ш, щ, 2) мягчимі, т. є. що виглядають на тверді, але їх можна змягчити: д, з, л, н, с, т, ц і 3) змягчені знаком мягченя (ь): дь, зь, ль, нь, ть, ць, (будь, мазь, король, день, сїть, купець). Буква *ї* пїколи не пишесь по твердих співзвуках.

Позаяк наука рускої мови в I. кл. середних шкіл, має поступати о 1 крок скорше, чим наука чужих мов, (латиньскої та нїмецкої) проте учитель на третий диктат по відповіднім приготованю в часї лектури має зладити реченя, де вже присудок становить не дїєслово, але імя зі злучкою (єсьм), бо такі реченя прийдуть учителеви латиньскої мови найдальше в третім тижни науки.

Щоби відтак лучше затямити собі се поєдиначе мягченє попередного співзвука, уложить учитель єще один диктат на попереднє правило (як був III. диктат) та накупичить доволї слів на змягчаюче ї, а в сїм 4. диктатї поставить кілька предметів в 4. відмінку при перехідних дїєсловах, що буде становити дальшу науку про реченє і пізнанє перехідних та неперехідних дїєслів, які опісля для скріпленя в памяти викаже принагідно при читаню уступів, а взглядно велить ученикам дома їх в уступі вишукати і підчеркнути олівцем (не чорнилом).

При тій нагоді замічу дещо про домову працю учеників. Не чимало мати-ме ученик хісна, коли ми зараз по першій годині науки задамо єму прочитати дома який уступ, а опісля здати з него справу, (оповісти). Задати можна хиба для вправи в читаню. Хлопчинї треба перше у школї показати, як має він здавати собі справу з прочитаного. Се має поступатись найперше коротшими частинами якогось уступу, відтак довшими а по окінченю цїлого уступу при помочи коротеньких 3—4 на цїлий уступ питань повторить ся весь зміст при замкнених книжках, щоб зиркненєм в книжку не вироблювалась у хлопця льокальна память.

Тому порадно булоб задавати уступи на справозданє по домашнім прочитаню доперва в третій годинї науки. В тій цїли повинен кождий ученик зробити собі, або купити, не грубу нотатку меньшого трохи формату від книжки так, щоб она все вкладалась в читанку, а в тій нотатцї має виписати з заданого на домову лєктуру уступу усї єму нові або незвісні слова, котрих значінє поясиить учитель в слїдуючій годинї перед здаванєм справи з прочитаного. В ту нотатку вписувати дома має ученик правописні замітки або слова на перероблене правило, які велить учитель з дотичного уступу виписати, н. пр. перехідні дїеслова, слова зі звуком ї, з подвійним мягченєм: кість, слїпий, снїг і т. д.

Переходимо відтак до дальших диктатів. Число 5. буде становити вправу на подвійне мягченє. Є то вже тяжша річ, і проте вимагає підготовленя при лєктурі і на примірах на таблици. Ту треба вийти від стрічи двох співзвуків з собою. Побіч себе можуть станути 1) або два мягчимі співзвуки: сл, сн, зл і т. д. або 2) оден (і то перший) мягчимий а другий твердий н. пр. св, сп, зв, кл, хл, мл і т. д. але нїколи оба тверді, бо тогдї нема що говорити про мягченє. Отже взяти перший случай: Перший і другий звук є мягчимий; тогдї виснувати правило, що хотяй в словах як: снїг, слїд, Снятин, слюб і т. д. по „с“ нема знаку ь, а оно виговорює ся мягко, то з того видко, що: „йотовані самозвуки (я = йа = ja) *я*, *ю*, *ї*, *є*, мягчать не тілько попередний, але й передпопередний співзвук. Се правило становити-ме ціль пятого диктату уложеного в той спосіб, як попередні, на основі (із змісту) прочитаного уступу з книжки.

В шестім диктатї прийде нове правило: єсли перший співзвук є мягчимий а другий твердий, то той твердий неначе мур не пропускає мягченя самозвука я, є, ї, ю, отже мусить там вставити ся знак „ь“, а в тім случаю, коли мало було повстати мягченє від ї, тоє ї заміняєсь чистим самозвуком і. Н. пр. святий = сьвятий, свїт = сьвіт. З того єще бачимо, що по твердих співзвуках буква ї нїколи не пише ся, як то вже висказано. Се правило відтак скорочуємо: Єсли по мягчимім співзвуцї стоїть твердий, то мягчить ся перший знаком ь.

Додати треба, виказуючи на примірах, що, в тім случаю, коли стоїть по твердім мягчимий співзвук, наступає звичайне, поєдинче мягченє по йотованих самозвуках. Н. пр. хлїб, клїтка, влїзати.

Відтак перейдемо до мягченя співзвуків знаком мягченя „ь“. На примірах викажесь єго становище при кінци і в середині слова: міль, кінь, кість, злість, гляньте, киньте, кістьми і т. д. Про сей знак можна замітити, як про ї, я, ю, є, що мягчить не тілько попередний але й передпопередний співзвук мягчимий. Се правило обіймати буде предмет семого диктату.

В осьмім диктатї треба буде конечно приступити до іменників закінченних на ість (ости), злість, злости, бо в наслїдок семого диктату появляють ся ошибки проти правописи в тім окінченю. Правило поставить ся коротке: Єсли в другім відмінку місто *і* явить ся *о*, тогдї пишесь і, (не ї), злість, сіль, милість (милости).

В девятий диктат прийдуть прикметники. Замітивши, що они кінчать ся в І. відм. один. числа завсїгди на *ий*, *а*, *е*, скажемо, де маєсь писати ї, а де і. Загальне легке правило буде: В прикметниках, де чути і, пише ся і, тільки в 2. відм. один. числа женьского роду пишесь ї: мала, малої, малій,

малі. Змягчені окінченя прикметників уживаєсь вельми рідко, (синї, песї, лисї) а то тілько в утворених з іменників на с закінчених.

Про украïньский виговор ту не час замічати. Для X. диктату буде правило на ів, їв. Єсли іменники муж роду в І. відм. многого числа мають и, то в ІІ. відм. є ів; єслиж в І. відм мн. чис. є „ї“, то в ІІ. відм. є їв, (або ий): пани — панів, королї — королїв, конї — коний.

Так перейде ся уживане найтруднїйшої букви (ї); про заіменники, про висші степенї окремого правила не потреба, бо ту вже обіймаєсь уживане букви „ї“ в попередних правилах н. пр. в „красиїйший“, виговорюєсь мягко букву н, отже мусить бути *ї* не *і*, так само в словах „єї найбідиїйшої“, чути „ji“ і мягке *н*.

Тому перейдемо мерщій до писаня окінчень ія, ня, ічний, ичний, котрі підтягнесь під одно к о р о т к е правило:

По мягчимих співзвуках і по *р* пише ся *-ия, -ичний*, а по твердих *-ія, -ічний*. Отже: Аркадия, армія, Азия, історія, ґеоґрафія, ґімназия, академ*і*я, (вже в польскім не кажесь: akadem*y*a!!), академічний, історичний.

Про окінченя (паростки) ік, іка, іст, ізм, ійний, ійский, скажесь пригадно підтягаючи їх під повисше загальне правило.

Пригадно скажесь також про окінченє їя, їк (коли чути „ї“) як Англ*і*я, Італія, Наталія, технік. Се вже підходить під правило мягченя попереднього співзвука.

Чимало похибок лучаєсь при писаню власних імен. Тут потреба конечно о д н о г о правила держатись, бо в противнім разї появить ся найбільша різнородність ортоґрафії. Єсли пишемо церковні слова закінчені на *ієв* через *і*, то належить писати і церковні імена в л а с н і також так само через *і*, *ій*. Коли же з церковного стало вже народне імя, тогдї пишесь оно після виговору. Отже: євангел*і*є, Ілія, а народне Ілько, Прокопій (Прокіп), Мар*і*я, а народне: Марина, Маруся і Мар*и*йка (не Мар*и*йка), Евгеній (Евген), Михаіл (Михайло), Юлїян (чути мягченє), Евстахій (Остап), Антоній (Антін), Дар*і*я (Одарка), Ксенія (Оксана), Василій (Василь), Григорій, Артемій, Ілярій, Ігнатій, Мелетій і т. д.

В слїдуючім (13.) дактатї поставимо правило на окінченє 6. відм. женьс. роду -ню, -ею, кажучи, що: женьскі іменники закінчені на співзвук (н. пр. піч, кість) мають в 6. відм. поєд. числа окінченє -ню, а іменники женьскі окінченє на самозвук ею (ою): рожа — ею, нога — ногою. [Рациональнїйше однак може булоб писати в 6. відм. не *-ию*, але *їю*, бо тоє „і“ иногдї зливаєсь в виговорі з кінцевим ю, н. пр. річ*ї*ю, річю, кров*ї*ю]. При тій нагодї можна виказати на примірах, що 2. відмінок многого числа у співзвуково-закінчених іменників женьского роду має закінченє -ий (костий), (не -ей).

Вкінци підготовити потреба ученників в часї лектури до диктату, де зміст становити-муть п р и і м е н н и к и. Вже в часї попередних диктатів лучать ся похибки, що хлопчина напише: при ходив, настолї, підхатою, ви-молотив і т. д.

Тут треба на разї зібрати приіменники і приставки тії, які найчастїйше приходять і сказати: Приставки *ви, роз,* і приіменники, що зі своїм словом (до котрого належать) дають оден вираз (значінє), пишуть ся разом. Прочі-же приіменники і перечка *не* — єсли она перечить цїле реченє (а не один вираз), пишуть ся окремо. Отже для приміру: виїхати, розбити, прихід, захід, викрик, підносити, але: при столї, від батька, за столом, не буду писати він вчера не ходив до лїса, але сей невеликий дубок упав нераз, є то річ нечувана!

Від того диктату виходячи збирати-ме учитель при лєктурі такі слова, що повстали із зложеня двох або трох частин. Н. пр. безлїч, бодай, взагалї, вздовж, відразу, вкінци, длятого, завбільшки, задля, занадто, котрийнебудь, наліво, напротив, ніколи, оскілько, позавтра, помимо, посполу, потому, тимчасом, хтонебудь, чимало, щонебудь і т. д. — а маючи досить примірів витягне від учеників правило: Разом пишуть ся слова, що зросли в один вираз.

В слїд за тим диктитом мусить підготовлятись учеників до дїленя слів. Вправу таку писати будуть ученики, по кількох примірах на таблици, в зошитї в той спосіб, що складові части роздїлять роздїлкою (навзою). Учитель мусить перед самим писанєм диктату сказати: Кожде слово в нинїшнім диктатї роздїлити роздїлкою (-) на єго складові части.

В тій цїли учитель збире такі слова, що наглядно показують своє зложенє, отже приступні понятю хлопця. Н. пр. безбожний (без-бож-ний), безділь-ність, ви-бір, ви-ма-за-ти, до-но-си-ти, ді-зна-ти ся, ді-бра-ти, (Ту замітить, що *ді* повстало з *до*, тому пише ся і не ї.) за-хід-ний, за-но-си-ти, на-би-ра-ти, на-кло-не-ний, над-ї-ха-ти, над-ку-си-ти, об-ї-ха-ти, об-во-зи-ти, об-лї-пи-ти, по-не-ха-ти, по-при-пі ка-ти, під-да-ва-ти, під-во-ди-ти, під-си-па-ти, при-ка-за-ти, при-но-си-ти, при-їзд, роз-пи-са-ти, роз-хо-ди і т. д.

Слїдуючий відтак диктат становити буде вправу на роздїлюванє слів труднїйших, і до сего треба підготовити школярів на примірах при лєктурі і на таблици. Тут перше і головне правило буде: 1) Зложені слова роздїляють ся на їх складові части, як се було в попереднім диктатї: роз-хід, за-зна-ти, від-не-сти, прой-ди-сьвіт. 2) Слова незложені і такі, що їх складові части зовсїм зіляли ся (обід, по-душка, ро-зум, росада, зам-кнýти, перей-ти) дїлять ся після легкого виговору а іменно єсли: а) є один співзвук при роздїлї, то він переносить ся до слїдуючого по собі самозвука: го-во-ри-ли а не: гов-ор-ил-и; б) єсли є два співзвуки то звичайно лишаємо один при попереднім а другий долучаємо до послїдуючого самозвука: громад-ский, звер-ха, дов-ший; в) єсли є три (або більше) співзвуків, то тогди звичайно один лишаєсь при попереднім самозвуцї а два прочі беруть ся до слїдуючого, однак ту треба зважати, чи зачинаєсь яке слово в рускій мові такими двома співзвуками; отже: свар-ливий, мас-ло, прось-ба, бать ко, свар ка, зер-но, рільниц-тво (є слово творити, „твої“), ван-друвати (др = другий), брат-ство; тому також боже-ство, бо „ство“ становить повний паросток.

Звідти перейде ся до (повних) паростків: лий, ливий, ство, ский, що переносять ся в цїлости (повні) при подїлї слова на другу сторону.

На послїдні же правописні вправи полишають ся рідші случаї, а до них належать:

1) Мягченє співзвуків л, н, перед окінченєм: -чик, -щина, -ший, -ство, і -ский; н. пр. пáльчик, гребіньчик, бувальщина, славяньщина, більший, меньший, начальство, міщаньство, гуцульский, паньский.

2) Незмінність корінних співзвуків, а головно: б, г, д, з, ж, анї при відмінї слова, анї перед паростками: ство, ко, кий, ский, ший; н. пр. рибка (не рипка), гладкий (не глаткий), вузший, низший, ліжко, прибігши, самолюбство, сусїдство, братство, близкий і т. д. З того виходить що писати треба: просьба (просити), підпора, розсудок (не россудок) і т. д.

3) Всюди однакове писане: без, від, над, об, під і роз н. пр. без того (не: бес того), безцїн, (не бесцїн), відси (не вітси), надто (не натто), розсудок (не россудок) і т. д.

4) Великі букви.

Сеся послїдна точка може становити окремий диктат, до котрого при лектурі треба підготовити, щоби хлопцї затямили собі практично усї 6 случаї: [1) початок реченя (по точцї); 2) початок верша в стихах; 3) власні імена; 4) особові прикметники: Тарасів; 5) заголовки; 6) титул і поважане.]

Про знаки перепинання дізнають ся ученики при лектурі, але на се треба заєдно звертати увагу.

Тими диктатами вичерпає учитель всї найважнїйші правила правописи, а єслиб показало ся, що хлопцї в дечім не домагають, треба відповідне правило диктатом повторити. Чи присвоїли собі ученики усї правила, як слїд, те легко можна пізнати, єслп учитель дасть вкінци оден (або два) скомпільований диктат на основі прочитаного уступу з книжки.

Покінчивши дїло з диктатами на правопись, приступить учитель до диктатів, що мають задачу усталити перероблений предмет „принагідної“ науки відміни імен і дїєслів. Принагідною звемо науку тому, що в I. і II. клясї граматики не повинно учитись в окремій, граматичній годинї; она не може віддїлюватись від лектури, а радше становить вислід з заміток учителя при читаню уступів.

Відси то кожда година подасть немале число примірів на якесь правило, якого загадав учитель (уложивши собі плян з гори на цїлий тиждень, чи місяць) внучити хлопців, не змушуючи їх навіть до посїданя „Граматики“; живе слово, учителя, Читанка й крейда — се найпевнїйші средства, якими легко можна малого хлопця вивчити правописи рідної мови!

Замічаю ще виразно, що при всїх попередних диктатах учитель повинен зберігати й руский стиль, щоби вже з почину науки призвичаїти хлопця до рускої мови, котра в наших ґімназиях всїлякому впливови мусить підлягати. В тім взглядї потреба найпаче дбати: 1) щоби присудок стояв як найблизше підмету; 2) щоб прикметника не класти, ладом польскої мови, по іменнику, хиба як є два прикметники, то можна оден класти перед, а оден по іменнику; 3) щоб прикладка (appositio) стояла перед іменем (власним): нїмецкий цїсар Вільгельм, місто Львів, адвокат Н, хиба, єслп она заступає наглядно побічне речене в формі прирoку (прозвища): Филип Красний, Володимир Сьвятий, Іван Грозьний; 4) щоб слівце „ся“ стояло по дїєслові, до котрого належить: ученик молить ся; а вкінци: щоб уникати зворотів: був-єм, хвалив-єм, місто я був, ми були і т. д.

Се суть самі найважнїйші прикмети рускої живої мови, на котрі я від десять лїт звертаю увагу при устній науцї і писаню задач всїлякого рода, знаючи, як сильний вплив польскої мови пробиваєсь навіть в мові просьвічених Русинів!

З того виходить, що учитель укладаючи правописні диктати мусить зважати і на стилїстику, а безперечно також і на перероблений принагідно предмет з відміни імен та дїєслова. Тому знайде в них місце і наука про просте реченє, про котре вище вже сказано.

Дальший плян диктатів обіймати-ме граматичні (в тїснїйшім значіню слова) вправи на відміни імен та дїєслова. В тім згляді належить зважати

тільки при іменах на ті відмінки, котрі викликують сумнів при писаню окінченя. Так н. пр. треба пригадати хлопцям правило:

1) Если мужескі іменники в І. відм. один. числа кінчать ся на мягчимий співзвук, (або такийже з-о, -а), то в VII. відм. того-ж числа мають „ї“: в лисї, в синї, в Михайлї, старостї, в воєводї.

2) Іменники мужеского роду закінчені в І. відм. многого числа на и, мають в II. від. ів, н. пр. пани, панів.

3) В женьских іменниках другий відм. один. числа і перший многого кінчить ся у твердих на и, у мягких на ї (і), н. пр. риба -и, улиця -ї; рожа (місто рожя): рожі.

4) Прикметники кінчать ся завсїгди в І. відм. один. числ. на -ий, -а, -е, а мають в окінченю звук ї лише в II. відм. один. числа женьск. роду, в прочих відмінках, де чути і, пишесь і, добрий, великий, доброї, великої, але: добрі, великі, малі.

5) В дїєслові 3. особа один. числа і многого має завсїгди окінчене (змягчене) ть, нїколи само „т“, н. пр.: хвалить, хвалять.

Все те однак надаєсь до диктату тільки тогдї, коли ученики допускають ся похибок проти повисших правил.

Взагалї показує практика, що систематичні диктати в першім півроцї дають повну спроможність ученикови вивчитись правописи. Если-ж однак покажесь конечність і в другім півроцї не покидати таких вправ, тогдї потреба обмежатись на найважнїйші а найчастїйше появляючі ся похибки, та приступати як найскорше до стилїстичних вправ „переходовими диктатами“. Сї послїдні становити будуть меморований уступ з книжки (прозовий), котрий треба перед писанем на зошитї учників випитати (яко деклямацию) на початку години. Така вправа викаже вже похибки проти знаків перепинаня та великих на початку речення букв. Тяжшою була-б тогож роду вправа з поетичного уступу.

Безперечно, що в такій вправі знайде коректор правописні похибки, але се ще не становить к о н е ч н о ї причини, що-б вертати до диктатів, котрі то найвигіднїйші суть до поправлювання. Досьвід показує, що не в першій клясї, але навіть в клясах висшої гімназиї стрічають ся в стилїстичних вправах учеників ортографічні ошибки! В тій цїли повинен учитель при поправлюваню задач списати собі частїйші ошибки і імена тих учеників, що еще помиляють ся в правописи, тай при віддаваню зошитів перейти з хлопцями дотичні похибки та приналежне до них правило.

Від такої меморованої та списаної вправи перейде ся до чисто стилїстичної задачі. Буде то подане змісту дуже короткої казочки або байки, яку учитель з учениками з читанки переробить та оповівши сам звелить двічи або тричи еще раз оповісти сильному, слабшому і найслабшому ученикови написавши уперід короткі питаня на таблици (в формі диспозициї). Після сего напишуть школярі з поданем тої диспозициї короткий зміст, котрий займе н а й б і л ь ш е одну сторону письма в зошитї. Таких вправ треба давати як найбільше число, а если би шкільна читанка не містила в собі на стільки коротких казочок, а з довших уступів не змоглось утворити частинних цїлостий, тогдї може учитель з иньших книжок (польскої читанки) прочитати або оповісти сам якусь коротку казочку тай поступати, як сказано попереднo.

Поправлюване таких стилїстичних вправ вимагає вже більше часу, як се було при диктатах. Тут мусить ся зважати не лише на правописні похибки,

але й на стиль, а то: 1) на добір слів, 2) на будову речення — і в тім зглядї в перших початках домагатись треба тільки, або переважно головних, а уникати побічних речень, 3) на розміщене поодиноких слів в реченю, 4) на уникане повторювання одного й того самого слова, а 5) на інтерпункцию (перепинане).

Чимало значіня мають ту „значки до похибок", яких постійно уживає коректор, а які ученик повинен для своєї вигоди списати на першій сторонї свого зошиту; н. пр.:

= малий граматичний блуд.

= великий граматичний блуд.

= злий порядок слів.

= злий (невідповідний) вираз.

= правописна похибка.

= похибка против перепинаня.

= пропущене слова.

 = мильна гадка; брак звязи з попереднім реченем.

Зважаючи отже на повисші точки треба замітити в стилїстичнім виробі на добір слів і то не лише значком, але, з разу — або в міру знаня ученика, годить ся написати повне слово (вираз), місто хибно ужитого. Самі значки иногдї в найвисших клясах ще не вистають.

Будова речення (уклад гадки) має велике значіне в рускій мові, бо в нїй містить ся цїха, чи дух живої мови. Є случаї, що треба пропустити злучку (єсьм), є знов речення, що мають всїлякі придатки, а вкінци зложені речення (головне + побічне) займають найважнїйше місце. Тут треба вже призвичаювати хлопця, щоб гадки, становлячі одну цїлість, лучив в одну ґрупу, а до сего навикне він, если буде писати на поставлені в диспозициї питаня окремими відступами та уникати безвідступного письма (scriptura continua).

Тай розміщене слів в реченю має свою вартість. Руска мова не йде ладом польскої та не зносить, переставок а лучить тїсно слова так, як они (доходячи питанем) зависять від себе. Отже по перехідних дїесловах стоїть звичайно предмет, хиба є третий відмінок, на котрім лежить натиск або если предмет має прикметниковий додаток; також відмінок особи має першеньство перед відмінком річи, н. пр.: Дай єму книжку не братови. Переважною прикметою нашої мови є також трохаїчне закінчене гадки, т. зн. що наша мова не дуже радо ставить на кінци односкладове або останньоскладно наголошене слово, і тому присуває всякі присудки близше до підмету.

Дотично дїеприкметників та дїеприслівників замічу, що їх в перших починах стилїстичних виробів треба уникати, а надають ся они головно до задач другої кляси, коли то бересь наука про побічні речення. Однакож годї заказати хлопцям їх уживати, бо при оповіданю мимоволї чує ученик і сам стане до них навикати. Отже тому треба зважати, щоб уживали місто дїеприкметників більше дїеприслівників (невідмінних) теперішного часу від протягових, а минувшого лише від доконаних дїеслів, зазначивши, що перші висказують рівночасність у всїх часах, а другі давнїйше покінчене дїйства з дїйством присудка.

А вже-ж немило вражає наше ухо часте повторене одного і тогосамого виразу! Тож завчасу годить ся змушувати хлопця, щоб він шукав у своїй скарбниці висловів подібного слова, а до сего стане ему вельми пособляючою нотатка, в котрій при кождій нагоді устної науки повинен вписувати ему новий або малозвісний ви́раз. Тому́-ж коректор повинен вимагати, щоб ученик писав у с ї поправки, які ему відмінним атраментом поробив учитель, отже і ті понаписувані нові ви́рази, які усувають власне „повторюване слово“. На такі похибки годить ся уважати головно при домових задачах, які вже під конець другого курсу робити-муть ученики I. кляси.

Вкінци про знаки перепинаня не треба богато й говорити. Се на позір дрібниця, але з дрібниці доходить ся до великого; отже пропущене знаку треба вважати рівно такою похибкою як всяку иньшу.

Тії повисші замітки відносять ся до правописних і стилїстичних вправ в першій клясї. Они-ж однак не зміняють ся і при стилїстичних виробах учеників висших кляс, отже і в другій клясї мають они своє значіне. Тут належить еще додати, що як в I. кл. до стилїстичних вправ надають ся самі казки, так в другій клясї можна вже вводити ріжнородність з огляду на концентрацию науки. Тому попри казки можуть становити тему описи, і то зьвірят, дерев, (зоольоґія, ботаніка), околиць (ґеоґрафія) пізнаних при лектурі описів, а також життєписи історичних та мітольоґічних осіб. Так для приміру можемо довший уступ поміщений в читанцї для II. кл. „Київ“ розбити на дві частини і уложити домову задачу: „Заснованє і судьба Київа“, з диспозициєю: 1) Коли й хто засновав Київ? 2) Хто володїв ту в часах Рурика? 3) Судьба Аскольда й Дира. 4) Київ стає столицею Руси. 5) Хто дбав про ього розвій? Так можна поступити з слїдуючим уступом: Петро Конашевич Сагайдачний подаючи диспозицию: 1) Де і коли родив ся? 2) К. між Запорожцями. 3) Ього походи. 4) Битва під Цецорою. 5) Битва під Хотином. 6) Ього смерть, — а виріб випаде на $1^1/_2$ сторони письма.

Такі задачі не будуть становити трудности, але ученики п е р е д написанєм мусять весь зміст найперше устно розповісти раз або два рази. В тих двох найнизших клясах потреба отже зважати, щоби ученики не розводились в письменних виробах поза обсяг даного змісту, а тим самим не розволїкали річи, бо легко можуть попасти в привичку „писати богато, а мало в тім сказати“.

Зовсїм иньше поступованє буде при письменних виробах в III. і IV. кл., котрі то кляси становлять п е р е х і д до вільних виробів ученика висшої ґімназиї. Хотяй і в тих двох клясах теми задач викажуть тільки репродукцию пізнаного у школї змісту, то все-ж они стояти-муть уже о оден степень висше, чим письменні працї учеників I. і II. кляси. Тут розходить ся головно о п о д а н є я с н о ї диспозициї до написаня змісту, а до осягненя такоїж треба приготовити учеників принагідно при лектурі уступів у школї, до чого вже в II. клясї годить ся покласти почин.

Поступатись буде тут в той спосіб, що учитель звелить ученикови читати уступ, а коли сей прочитає одну частину (відступ, складаючий ся із 20—30 стихів, а становлячий одну цїлосну ґрупу гадок), тодї запитає ього, який би він поставив заголовок до того, що прочитав, т. зн. о чім в тій ґрупі говорить ся.

Відтак перейде до других частий а скінчивши читати цїлий уступ звелить повторити поодинокі заголовки на память тай написати їх на таблици

яко диспозицию. З тої диспозиції (при замкнених книжках) має оповісти зміст инший ученик. Тою дорогою дійде ся, що ученики набирати-муть опитности в подаваню короткого змісту з довших оповідань, описів та наукових розвідок, а не будуть базікати про подробиці обширнійше чим про важнійші хвилї й річи подаваного ними справозданя з лектури.

Тут замічу, що перші праці учеників, особливо домові вироби, вийдуть у пильнійших инколи за довгі, бо они старатись будуть поодинокі точки докладно обговорити. Тому мильно поступив би учитель, як би зганив н. пр. задачу, яку ученик написав на 5—6 карток, а визначив на будуче, що задачу має писати на 2—3 картки. Ту треба доложити праці і поперечеркувати та позазначувати подробиці, а вказати, на що має зважати ученик, щоби вповні вдоволити жадане теми. Тільки із чималого можна вибрати і вказати дорогу до важнійшого тай обкроївши зливне одержимо саме чільне справоздане, або пояснене річи. Тим поступованем доведесь, (певно що не за одним разом), що самі ученики свої праці оцїняти будуть питанем „що“ а не „кілько“ написано!

Зовсїм того поступованя уживати належить при задаваню задач з инших предметів, а задавати їх задля самої концентрації науки потреба конечно. Як раз латина, істория, природні науки містять чимало відповідних тем для письменних виробів учеників III. і IV. кляси. В III. а особливо в IV. кл. можна инколи получити теми з двох предметів науки, н. пр. лектура (руска) і істория, або натуральна, руска і польска лектура, а в IV. кл. при кінци року латина і руске дають теми спільні, н. пр. житє Овіда з Шевченком на засланю, т. зн. ученик подасть житєпись першого та вкаже, чим она нагадує нам українського поета.

Дальшим відступом від подаваня змісту а близшим переходом до вільних тем будуть задачі в формі листу до приятеля про сьвяткованє сьвят, про прогульки, про побут у місті т. з. проходи в свобідних хвилях і т. п. — Ними замикають ся письменні праці ученика низшої ґімназиї.

Про письменні праці учеників висшої ґімназиї замічу в тім місци тільки дещо, позаяк они лучать ся тїсно з наукового стилю, про котрий говорити-му в слїдуючій частинї моїх заміток.

Які роди тем задавати має учитель рускої мови в висшій ґімназиї, вказує наглядно плян (Plan nauki języka ruskiego) виданий Вис. Рад. Шк. кр. в р. 1893. Він призначує на V. клясу: Opowiadania, Opisy; на VI. кл.: Wyciągi z wzorowych rozpraw i streszczenia, tok myśli, wyszukanie dyspozycyi samej, przekłady z języków obcych, porównania i zestawienia, charakterystyki, на VII. і VIII. кл. Rozprawy i mowy.

Майже всї ті роди задач найшли підготованє в низших клясах. Вправдї радить „Plan“ задавати в IV. клясї маленькі розвідки на основі пословиць або вйсказів (rozbiory znaczenia słów), однак після моєї гадки такі теми не надають ся ще до тої кляси, бо, як показує практика, виходять вироби зовсїм безвартосні, виказуючі повторенє сего, що учитель сказав. Причина зовсїм ясна, бо праці учеників середних кляс (III. і IV.) суть витвором більше молодечого чувства, чим холодного розумованя; перше розвиваєсь на основі лектури етичних уступів про ріжні події, пригоди та вйзначні характери осіб, як також на естетиці описів місць і природи; друге же знаходить тільки принагідне місце при розборі гадок, пословиць та повірий. Притім в тих клясах требаб намагатись підготовити учеників до науки стилїстики, а се підготовленє містить ся в тім, що при лектурі уступів звертаєсь увагу учеників

на ріжниці в стилю, (головно: науковий та поетичний). Если-ж отже повисші роди тем знаходять вже своє відповідне підготоване, то певно не будуть они становити великої трудности ученикам висших кляс, де вже сама наука рускої мови веде ся ширшим шляхом при помочи систематично розложеної домової і приватної лектури.

Головну вагу в V. клясї належалоб класти на оповідання, щоб тим чином навчити хлопців льогічно говорити та подавати зміст з довших уступів. Не є то річ легка, як може видаєсь, бо часто лучаєсь, що ученик стараючись дати вірно зміст прочитаного, більшу вагу кладе на подробиці, чим на саму провідну гадку. Тому належить поучити, що зміст а провідна гадка, се не одно й то само. Провідну гадку можна дослїдити в самім заголовку уступу а зміст прибраний звичайно в ріжні епізоди, що тільки для доповнення і плястики писатель там повміщував; иногдї-же провідна гадка лежить закрита алегорією (байки, причти).

Чимало пособляє в тім зглядї справоздане з лектури клясичних авторів та наука істориї. Тим родом тем належалоб розпочинати письменну працю учеників подаючи їм повну диспозицию на таблици. Розміщене гадок має велике значінє і на се треба пильно зважати у виробах, де иногдї стрітити можна, що ученик не держав ся написаної в зошитї диспозициї, а оповідав невільничо після книжки!

Зовсїм тою дорогою поступати треба при описах, котрі задавати належалоб аж тодї, як ученики перероблять такого рода уступ (чи прозовий чи поетичний) в школї з учителем, котрий неконечно мусить держатись порядку визначеного в книжцї.

І тут треба подати диспозицию готову, а доперва під конець першого півроку можна поступити о оден крок наперед приказуючи ученикам не писати по заголовку диспозициї, але після даної розставки зложити вирiб в той спосiб, щоби поодинокі ґрупи гадок (відповідно до диспозициї) наглядно відзначили відступами в самій задачі. Таке поступоване змусить ученика держати в памяти точки диспозициї а тимсамим зважати на цїлий плян задачі.

В другім півроцї повинно поступитись єще о оден крок дальше. Поступ той буде міститись в тім, що учитель не буде подавати диспозициї, а тільки (зразу) обговоривши плян задачі звелить кождому зложити собі довільну диспозицию. Се спонукає хлопця добре обдумати тему, та уклад своєї працї, найпаче же описів.

Так поступати належить і в слїдуючих клясах при кождім новім родї тем та нїколи не допустити, щоби ученик писав вирiб без нїякої диспозициї, без пляну наперед уложеного, чи то спільного, чи то індівідуального. Тільки в одних-однїсеньких переводах відпадає диспозиция, а головну вагу кладесь на чистоту й духа рускої мови, що усуває невільничий перевід слів. Чимале значінє мають розвідки. Они становлять як раз концентрацию науки, а головно науки мов. Ту наглядно показуєсь потреба й конечність, щоб ученики учились попри руску мову також польску мову й лїтературу та мали ясний погляд на історию не тілько всемірну, але більше єще на історию рідного краю. Істория й лїтература народів, що тільки віків з собою прожили та однаковим майже вплывам культури мусїли підлягати, мусить мати і багато спільної звязи, а в слїд за тимже оцїнка рускых творів не може нїколи основно витворюватцсь без знаня творів споріднених та посвоячених лїтератур.

З того становища виходячи, я не вагав би ся при науці рускої літератури вказати на анальогічні прояви або ріжниці не тільки в письменьстві німецкім, та польскім, але також і в великорускім, на котре звичайно глядимо з якимсь бстрахом. Безперечно, що всюди належить поступати оглядно та з певною мірою, але годі ограничитись тільки на „с в о є“ виходячи із вузкоглядного погляду „руска година тільки для руского“!

Підготоване до розвідок в тїснім значіню того слова становлять вже ріжнородні х а р а к т е р и с т и к и, а також і устна наука. Чимало причинитись до того може єще, коли би, ладом нїмецких середних шкіл, ученики двох найвисших кляс працювали добровільно над поодинокими собі вибраними темами. Поступоване булоб ту таке:

По викінченю якоїсь цїлости з істориї літератури виплинуть (при перепитуваню) самі теми, котрі в певних зглядах лучать ся із наукою будьто попередних лїт, будьто з наукою иньших предметів (концентрация).

Пильнїйші ученики радо вибирають собі по одній темі а по двох—трех тижнях віддають свої вироби до перегляду учителеви, котрий відтак поручає иньшому охотникови до рецензиї та в означеній годинї здають оба справоздане, причім учитель робить свої замітки. Перед 6—7 лїтами робили мої ученики в академічній ґімназиї д у ж е р а д о такі вправи, і тим заохотились декотрі з них до дальших студий над рідною мовою, бо сьогодня дехто з них або став учителем, або щирим співробітником на полї руского письменьства. Однак повисші вправи мусїв я н е з в л а с н о ї причини з а к а з а т и... „бо з того не мали найменьшого хісна прочі ученики“...!

II. Частина.

Наука руского стилю.

Помиляєсь той, хто каже, що стилю не можна нїкого навчити! Не тільки в молодечім віцї приймають ся незамітно всякі впливи, але і в пізнїйшім житю чоловіка мусять они лишити по собі слїди, бо буває і таке, що учимось нераз чужої мови на старість! Тому, як замітив я передше, учитель рідної мови мусить глядїти на єї чистоту і цїху вже в перших починах науки в найнизших клясах зберігаючи бодай ті найважнїйші єї прикмети, які подав я на основі д о в г о л ї т н и х студий живого слова й етноґрафічних записок.

Правда, що самі етноґрафічні записки не в силї научити когось живої мови, вже із самої ріжнородности вислову, та що ту головну ролю мусять грати твори наших писателїв, але ч и с т о г о д у х а мови можуть вивчити т і л ь к и етноґрафічні записки, твори чисто народного твóрчества. На них основуєсь дальший розвій мови, т. зн. творене слів ученим сьвітом, а скільки хто ту основнїйше розслїдив устну словесність, стілько щасливійше укує новий вислов для понятя, яке з житем простолюдини не мало або не має стрічи.

Так отже першою і найважнїйшою вимогою доброго стилю є д у х живої мови. В тім зглядї мусять працювати усї учительскі сили в однім напрямі, если праця учителя рускої мови не має запропаститись всїлякими впливами иньших предметів науки. З того становища виходячи повинні учителї рускої мови бути міродайними у всяких сумнївих справах мови, а в слїд за тим припадає на них найбільша частина працї так в школї як і дома. Однакож нїяк не в силї відповісти тим вимогам учитель (живої) викладової мови, коли ему прийде ся 20 годин тижнево працювати в школї а стількож годин сидїти

дома над поправою письменних виробів! Тимто всякі бажаня єго й школи в тім згляді остати мусять тілько теориєю — бо в практиці они неможливі. Осягне руска школа свою ціль тоді, коли руска мова ставитись буде на рівні з нїмецкою, т. зн. коли учитель тої мови буде міг мати найвище число годин 16 тижнево, а правильно 15, позаяк поправа руских задач вимагати мусить більше як двічи такого часу, якого потребує учитель нїмецкої мови на коректу меньше нїж о половицю коротших письменних виробів.

Надто великої ваги в тім згляді є і домова праця учителя, бо він мусить з огляду на те, що руска мова не дійшла єще золотої доби свого розцьвіту, заєдно займатись лектурою та працювати бодай в дечім на поли руского письменьства, а придбані здобутки розділяти між своїх учеників.

З повнешних причин вельми богато могла би зискати викладова мова, коли би єї учителям дати проможність так з одної сторони совістно переводити коректу письменних задач, як з другої лишити їм більше вільного часу для власної праці і праці на поли письменьства.

Надто показує практика, що число годин в вишших клясах (по 3 тижнево) не вистає зовсїм при таких численних клясах на всесторонне викінченє предмету, та що наука осягає ціль свою тогди, коли учитель має спроможність переконати ся, чи всї ученики вивчились перероблєної лєкциї.

Все теє спиняє сьогодня совісну науки матерної мови, а в слїд за тим появляють ся письменні вироби учеників вишшої ґімназиї із стилїстичного огляду николи гіршими, чим задачі учеників низших кляс.

Проте заздалегіть треба звертати уваги учеників на спосіб мисленя і вислову простолюдина після народних пісень і дум; на спорадичне уживанє самих уявних (абстрактних) понятий (сьвіжість води = сьвіжа вода), на перевагу прикметників над прислівниками (так хороший = такий хороший), на перевагу дїєіменника над дїєсловними часами (не буду сьпівати = менї не сьпівати; кажу тобі, щоб ти зробив = кажу тобі зробити), на вельми рідке уживанє вчених степенів вишших від прикметників, бо нарід має своє обнижуване й степенованє свійства (прикмети) і дїйства окремими висловами: гіркавий, гіркий, прегіркий, страх гіркий, пристаркуватий, старенький, старий старезний, старий-старесенький; або заждати, ждати, ждати-вижидати; квилить проквиляє.

В тім чимало пособляє так шкільна, як домова лєктура учеників. Не лише в низших клясах повинні хлопцї внотовувати в окрему нотатку всякі нові їм слова та звороти, але й в вишших клясах раціонально складані такі записки подають ученикови велику поміч при доборі слів і зворотів в письменних працях. Такими записками може він добре покористуватись при переводї латинських та грецких кляснків, тим більше, що рускі школи єще не мають фразеольоґії для кляснчної фільольоґії. Вже шкільна наука подає великий засіб фраз так з творів устної словесности, як і рускнх писателїв з вийомом тих, що полюбили дуже слова як: дощенту, кшталт, мила, зненацка і т. д. То-ж попри иньше, треба при справозданю (питаню) лєкциї запитувати і про фразеольоґію перероблєного уступу, зглядно фразеольоґію дотичного писателя (VII. VIII. кл.). Так поступати би належало і при справозданю домової лєктури учеників обовязкової і необовязкової.

Другою прикметою доброго стилю є чистота мови, а тої прикмети придбати могуть ученики тільки з двох жерел: 1) з живого слова учи-

теля; 2) з літературних творів поміщених в шкільних читанках та в книжочках апробованих для бібліотеки молодежи. Відносно першого жерела треба замітити, що оно з кождим роком подає чистїйший корм, завдяки пильним працям молодих кандидатів учительского стану та невсипучим стараням в тім згляді настоятелїв руских гімназий. З чистою совістию можна сказати, що се перше жерело, живе слово учителїв, є найсильнїйшою краскою стилю в письменних виробах учеників та що оно нинї вливає головно на чистоту мови.

Трохи меньшої стійности може в нинїшних часах є друге жерело, т. є. книжки, взагалї. Всяка наука, хоч би удїляв єї і найспосібнїйший учитель приймаєсь в ученика тодї хорошо, коли дасть ся єму добрий підручник. Не хочу ту виходити з критикою анї підручників для поодиноких предметів науки анї до науки руской мови, але вкажу на ті услівя, під якими „читанку“ можна звати „доброю.“

Як від ученика вимагаєсь, щоб він написав виріб після диспозициї, так кожда читанка повинна виказувати певний, ясний плян автора зглядно авторів.

З пляном лучить ся і цїль (вихованє), котра не повинна минати етично-патріотичної дороги, а поступати нею від початку до кінця. Повисшу цїль осягаєсь добірними уступами головно оригінальними, винятими з творів писаних взірцевою прозою і поезиєю повною патріотичного тепла. Переводи та принагідно виготовлені уступи повинні тільки доповняти те, чого не достає в оригіналах з огляду на концентрацию науки. Всякіж уступи, чи то виїмки з істориї, чи описів чи фізики повинні в першій мірі самі собою становити хорошу цїлість з взірцевою диспозициєю, бо на них мають ученики вчитись укладати свої письменні працї. Надто цїль науки вимагає уступів, на котрих учитель міг би вказати часто на здобутки: сильної волї, власної працї, муравлиної трудолюбивости, безнастанної пильности при слабих здібностях, щирої правди, послуху старших, на силу любови: до рідної країни, до рідної мови, віри, вітчини, родини, народу й сусїдних народів; на естетику в житю одиниці й загалу, на етичну основу житя всякої верстви народу й єго творів так поетичних як прозових. Всего того можна роздобути між творами самої українськой літератури, котра вже прожила одну сотку лїт та видала ріжні-преріжні працї. Другим услівєм читанки є концентрация і то: 1) внутрішна і 2) внїшна. Під першою розуміємо ґруповане подібних змістом прозових і поетичних уступів в поодинокі цїлости, під другою же аналоґію і етичність з наукою иньших предметів.

Зовсїм невластивою була би концентрация, коли би містив ся в рускій читанцї дословний перевід уступу з польскої (зглядно нїмецкої) читанки для тоїж самої кляси, бо в тім случаю така концентрация витворювалаб в учениках не „інтерес“, але анатию до предмету, а тим самим минули би ми основну теорему, що „ученик кождої годинн повинен дізнаватись о чімсь новім.“ Зарівно не булоб недаґоґічним дїлом вставляти в читанку незмінені передруки з науки иньших предметів як н. пр. уступ з істориї, з натуральної, ґеоґрафиї і т. д. Однак концентрация, що має на цїли відсьвіжити в памяти пізнані річи й події, вимагає, щоби в читанцї містились взірцево уложені уступи, котрі подібностию, схожостию а не тотожностию лучились з наукою иньших предметів. Для зложеня такої читанки потреба конечно „Дневника“, але такого, де побіч зазначуваня годин і непри-

сутних учеників записує учитель, об чім на дотичній годині учив із свого предмету. Тогдї можна вже після пляну зложити читанку, де уступи відповідати будуть і порі року і вязатись муть з наукою иньших предметів.

Надто автор читанки мусить тямити на науку граматики в дотичній клясї та поміщувати відповідні уступи, на котрих міг би учитель усталити перероблений граматичний предмет, як н. пр., поетичну прозу, а при кінци читанки для IV. кл. правдиві взірцї на штучне й народне віршоване.

Відтак замічу принагідно й про необовязкову лектуру книжочок з бібліотеки учеників, бо они причиняють ся вельми богато до чистоти стилю.

Заглянувши до шкільної бібліотеки для учеників можна впасти на гадку, що наше письменство зачало своє житє доперва від 10 лїт! І хтож ту виноватий? Звичайно вважають виновниками учителя тої мови та директора школи, кажучи що „їм байдужно, чи ученики мають що читати чи ні.“ — А вжеж нїкому з тих критиків не приходить на думку, що вся вина великого-превеликого убожества шкільних бібліотек, лежить на наших найчільнїйших писателях і писательках, котрі забували й забувають, що у нас на першім місци треба творити твори для молодежи, яко будучої суспільности а не для „старих“, котрих хиба домовина напростує... Киньмо тільки оком на письменьство польске або нїмецке, а побачимо, скілько там являєсь преріжнородних видань, та часописий для молодежи, чого певно не можна домагатись від непогрошевитої Руси. Однак велику заслугу для виховання молодежи і чистоти стилю положили б наші писателї, коли-б в своїх творах зволили із огляду на естетику та етику і з огляду на национальні вороговання меньше вливати песимістичною чаркою щоденного реалїзму, котрий для молодечих порывів духа й розвитку кріпкої волї є нїчим иньшим як перченою варенухою для тримісячної дитини! З тої причини так довго заповняти'ме порожня бібліотечну шафу, доки не знайде ся який добродїй-патріот, котрий би свій тяжко придбаний гріш не пожертвував на саму найкрасшу та найвеличавійшу громадску цїль с. є. на видавництво руских книжочок для молодежи. Тодї і наука рускої мови сильно підможесь приватною лектурою, тогдї і обсяг фразеольогії ученика поширшає, а поки що треба й з нинїшного убожества користати та жадати від ученика, щоб не читав книжок „від дошки до дошки а в серединї ані трошки.“ Надто дуже порадно було б вводити від V. кл. почавши систематично (на розділи) розложені „Альбуми“ з прочитаних творів, т. є. записки, де вписував би собі ученик дуже короткий зміст з прочитаних: 1) описів, 2) оповідань, 3) історичних і наукових розвідок, 3) поезий, 5) драм. Тим чином мав би він перегляд домашної лектури, якою мусить виказатись при іспитї зрілости, а відтак і рід „показчика“ на пізнїйші лїта. Такі „Альбуми“ можна би заводити тому доперва від V. кл., бо ту бере ся поетика і роди прози.

При тій нагоді замічу, що приватна лектура як раз дає найкрасшу спроможність образовати волю ученика, а се самий найважнїйший мотор в вихованю молодежи.[1]) Коли єще задамо собі працї і зложимо окремий спис учеників, де кождому вписувати'мемо єго необовязкову („з власної пильности“) працю, то витворить ся між молодежию змаганє, як найбільшим числом прочитаних творів визначити ся між товаришами, а се вже дове-

[1]) Гляди мою розвідку: Willenstheorie und Unterichtspraxis — Ein Betrag zur Lehre von der sittlichen Bildung. 1897.

лось менї ствердити в практицї не тільки між ученнками вищої але й низшої ґімназиї.

Повищими дорогами йдучи можемо немало причинитись до чистоти мови і в письменних виробах і в устних відповідях учеників.

Єсли-ж отже мова має зватись чистою, то не сьміє в нїй подибатись: 1) граматичних похибок навіть таких, що на основі льокалїзму вихитрили собі вступ до граматики, а до таких зачисляю н. пр.: 2. відм. множ. числа женьского і середнього роду на ів: бабів, рибів, сéлів, богатствів; старе конисько, добре хлопчисько (середн. роду!); наворотові дїєслова утворені старословеньским ладом: прохáджа-тись (хаждати), місто після духа рускої мови творити такі-ж дїєслова на *ова, ува, ювa*, позаяк звук *а* є головною цїхою великорускої мови, противно в нас перемагає звук о, у, (і): проходжуватись, вихвáлювати, розмнóжувати і т. д.

Не може бути 2) архаїзмів т. зн. слів та зворотів уживаних в церковній мові, о скілько они не взяті з живої мови або неутворені на основі тоїже. Все-ж таки не годить ся цуратись і старини особливо, єсли в нїй знайдемо (а знайти можна богато в самих лїтописях!) вúслови, яких на раї в живій нинїшній мові не добачаємо, от хоч би н. пр. місто будовничій є слово будовця (Зерц. Богосл.); місто вірувати є у Нестора яти віру, (бо вірувати = віру-(й)ати), є там і іменицю, обіщатись (obiecać się), є одрина і у Шевченка (спальня), (і)муть благословити і хотять благословити (Futur.) (у Нестора) і т. п.

Тому, після моєї гадки, стороруска лїтература, що всюди виказує якусь звязь з живою мовою, повинна становити перше жерело, з котрого наші писателї сьміло можуть зачерти до лїтературних своїх творів, зворотів та висловів на понята, яких нарід може еще в своїй уяві не створив.

Не повинно стрічатись 3) варваризмів с. є. слів взятих безпотрібно із чужої мови, до чого як раз у нас витворилось велике замúлуване. Ту треба поступати вельми обережно, бо чуже слово часто розуміти може тільки частина (осьвічена) загалу, а тим автор твору зовсім не побільшить своєї поваги серед суспільности. Так н. пр. стрічаємо сьогодня вирази: кадавер, стімул, приз (Preis), жест, цуґлї, завинятко, кшталт, мґла і много иньших тай то не тільки в повседневних часописях, але й в лїтературних творах; противно же вирази чистонародні, хотяй ще не всюди уживані як н. пр. розпорядок (rozporządzenie), клýнок (пакунок), повновлáстник (pełnomocnik), розпабýти, односло́вно (jednogłośnie), несовірний = недовірчивий, гризьба (zgryzota), зажерлий (zajadły), задрочність (zatarg), помишлїне (podejrzenie), жіночник (babiniec), рубальник (rębacz), збиральник (zbieracz), запоручник (zakładnik) і т. п. не можуть найти щирого приюту в нашім письменьстві!

З того огляду не дуже би цуратись і слів уживаних тільки в декотрих околицях, бо неодно з них може заступити чуже слово. — Однако я не нехтую загально принятих міжнародних висловів, противно безмежне чищене мови може витворити дивовижу.

З тої причини зовсім не годило би ся викидати висловів як н. пр. інтелїґенция, аґітация, алеґория, апеляция і т. п., а найпаче єсли їх не можна заступити чистим народним словом, або єсли місто них треба ставити цїле речене, що тодї витворило би стиль і неясний і незвязкий.

Вкінци згадаємо ще про вельми важну прикмету стилю т. є. пригóжість, після котрої можна би ділити стиль на роди: 1) поетичний, 2) повістевий (популярний), 3) науковий і 4) оруднй (оруда = Geschäft).

Поетичний стиль буває не лише у віршових поемах але і в поетичній прозї; є се чиста поезия, що вражає в чувство чоловіка і будить та скріпляє у него естетичність. Она витворює в людинї змаганє до ідеальної краси, она розжарює жажду осягненя якоїсь новости без огляду на розум та практичну певспучість волї; тож поезия є тай полишить ся на завсїгди в самім серцю сьвіта. Противно, єсли в словесних творах бачимо повседневне житє, бачимо людину в дїйсних повних журби обставинах житя, бачимо зовсїм реальний сьвіт без пїякої ідеальної прикраси та рефлексиї поета, то тогдї відносять ся они до обсягу прози, бо ні метрична (ритмічна) форма, ні рим не становлять головної прикмети поезиї, як то вже висказав старинний Горацій (Sat. 1, 4, 43, 44), а на поетичність прози вказав Ціцерон (Orat. 20).

Найблизшим до поетичного стилю є повістевий стиль, бо помнпувши вже тее, що ті самі твори, можна бачити в формі прозовій і в поетичній, є він головною прикрасою повісти, повісток, оповідань, описів, подорожних записок і т. п., ба навіть популярних писань, позаяк і щоденна мова простолюдина не являєсь без поетичної прикраси!

Зовсїм сухим, прозовим стилем визначують ся наукові працї ученых мужів з виїмом творів з поля фільозофії, котра ще найбільше наближаєсь до поезиї, бо у них має головне значінє єдиньство ідеї і появи, котре у першої здїйсняєсь в ідею, а у другої в появу.

Четвертий же з них орудний стиль, буває найбільше ріжнородний після того, яку оруду або орудку письмом чи словом має чоловік залагодити [листи, часописи, урядові письма, бесїди, відозви, оповіщеня, протоколи і т. п.]. Тому-то і до него має иногдї приступ поезия а головно в листах всїлякого роду й з всїлякої нагоди, а найпаче в реторичних бесїдах та промовах. Всї ті роди стилю мають пізнати докладно ученики V. кляси на основі прочитаних взорів поезиї і прози. Учитель зачинає свою працю тут від епічної поезиї, на котрій викаже прикмети поетичного стилю (тропи й фіґури) та характер епосу а відтак иньшої поезиї.

Нїм однак приступить ся до лектури лицарскої епопеї (пісня о полку Ігоревім) де вже стрітить ся і лїричні рефлексиї поета, треба перечитати і оден прозовий уступ з цїхою епосу с. є. лїтопись (уст. 131. Смерть Потоцкого), причім викажесь ріжниця між прозою а поезиєю, та схожість обох з огляду на становище автора. Подібно належало би і дальше повести лектуру таким же шляхом, що рівночасно з поетичними творами брати і прозові, аби тим поступованєм поучити учеників, о скілько якій автор може покористуватись поетичними образцями до своїх творів, писаних прозою, позаяк они самі мусять знати міру й потребу тих же при виготовленю своїх письменних праць, що як раз в тій клясї не можуть обмежуватись на повседневних висловах „сухої“ прози. (Оповіданя, описи).

О скілько-ж має місце лїрична поезия в прозових творах, дають нагоду се пізнати твори мішаної лїрики, (лїрично-епічні твори), н. пр.: Описові пісні, відтак баляди, котрі властиво суть епічними піснями, творами, де переважає душевний настрій і сьпівальна форма, задля чого ціла пригода (подія) розпливаєсь в чувствованє (Empfindung), а не меньше викажуть се і наші історичні думи та леґенди. Перевівши ясну індукцийну аналїзу скла-

дових частий поеми з огляду на лїрику й епіку, зможемо також в той спосіб поступати при лектурі поетичної прози, (Псальми Руслановi), описів, подорожних записок та чистих, реторичних творів зазначуючи всюди, де й якого роду поетичних образів ужив автор та що єго до сего спонукало. Таке поступоване мати-ме превеликий вплив на стиль письменних праць учеників.

III. Частина.

Наука граматики.

Позаяк в I. і II. клясї відбуваєсь наука граматики принагідно та кладе ся вагу головно на правопись і на ті форми відмін імен та дїєслів, в яких ученики недомагають, проте зверну свої замітки до с и с т е м а т и ч н о ї науки тимбільше, що ужывана сьогодня граматика Стоцкого-Ґартнера з того огляду не зовсїм відповідає вимогам поважної науки рускої граматики в III. і IV. клясї.

У моїх замітках[1]) зважав я на науку инъших мов так мертвих як живих, виходячи із становища, що викладова мова повинна становити основу для успішної науки тамтихже.

Після „Plan-y“ припадає на III. клясу: Składnia rządu, deklinacya і części mowy nieodmienne.

В граматиці Стоцкого часть „складня імен“ становлять §§.: 245—270 (7 сторін), причім відсилаєсь до премногих попередних параґрафів, що справляє так для учителя як для ученика чимало невигоди.

Розпочинаючи науку тої части граматики треба найперше індуктивною дорогою (спільно з учениками) зазначити, 1) що висказує кождий відмінок (падеж) в з а г а л ї, а 2) подїлити їх на независи́мі (niezawisłe, casus recti) і зависи́мі (zawisłe, casus obliqui).

Відтак перейти до 1. відмінку беручи притім і V. відмінок.

Зазначивши на яке питане они оба стоять та яке перший з них займає становище в реченю можна замітити, що він (I) сповняє иногдї службу пятого відмінку н. пр.: Пане майстер! Пане Іванович! Добродїю Грива!

З першим відмінком вайбільше споріднюєсь ч е т в е р т и й відмінок (Accusativus). Він зависить завсїгди від дїєслова чи то перехідного (виїшний предмет, чи навіть неперехідного (внутрішний предмет) н. пр. зрубати калину, сидїти годину (час), війну воювати, раду радити, вік вікувати, думку думати, суди судити, мости мостити. В предметнім (страдальнім) станї заступає він підмет речення (речене безпідметне) н. пр. козаченька вбито.

Найчастїйше стоїть четвертий відмінок при приіменниках в звязи з дїєсловами руху: йти в, (через, за, крізь, на, перед, під, попід і т. д.) лїс, діброву, воду.

Вкінци немалої ваги є звороти (фрази), котрі повинні ученики добре затямити: н. пр. підняти веремію, дати сторчака, дати тягу, бити байдики (дармувати), бити баглаї (т. с.), правити теревенї (шутити), завести тяганину по судах і т. п.

Вельми рідко виступає сей відмінок самостійно, (независимо від дїєслова), а буває се при означеню міри, віддаленя й цїни на питане: як довго, далеко, високо, дорого, н. пр. дві милї, два сяжнї, три золоті і т. д.

---

[1]) Яко витяг із моєї рукописної граматики, що вижидає накладу.

По 4. відмінку слїдує з огляду на свою зависимість від дїєслова третий відмінок. Висказує він загально користь або некористь для особи або річи, і стоїть:

1) По перехідних дїєсловах яко дальший предмет на питанє кому? Єсли на нїм не спочиває натиск, то заступаєсь він часто другим відмінком: слуга умиває ноги господаря, але: Ісус умив апостолам ноги. В грецкій мові в обох случаях буде 2. відмінок. Таке бачимо в Остр. Еванг.: всїм раб (*πάντων δοῦλος*), а сеся заміна другого третим відмінком бере перевагу в старорускних памятниках, тай ми стрічаємо: Монастир сьвятому Симеону (Іпат. Лїт.), муж дому строітель і т. п. і тая проява не осталась без вплиру на І. деклїн. імен в живій мові, де місто окінченя а, появилось у: (дім — дому, рід — рода — роду) і т. д.

2) По дїєсловах, що самі собою висказують хосен або шкоду, подібність, рівність, віру, поміч, приязнь, честь, покору, подяку і противні їм понятя. Н. пр.: помагайте убогій вдові, маю нагородити тобі (Месть в. 154); віруєм Твоїй силї і слову живому (Шев.); не завидуй богатому; молїтесь правдї на земли (Шев.); дякуйте Богу небесному (Квітка).

3) По прикметниках такогож-самого значіня: Господу противні єго речі, Маруся була всякому покірна.

В повисших случаях заступаєсь 3. відмінок инколи приіменниковим зворотом: ми віруєм твоїй силї, і в твою силу, хосен менї, і для мене, подібний тобі, і до тебе, молить ся Богу, і до Бога. Найчастїйше приходять приіменники: в, до, для, на, — і ними послугуєм ся при переводї латиньского 3. відмінку (цїли й наслїдку), н. пр. назначено днину на розмову: dies dictus est colloquio.

4) При уявних понятях (іменниках) як жаль, туга, сьміх, воля, шкода: Туга менї ранком а вечером журба (Шашк.). Сюди належить і 3. відм. душевного настрою (dativ. ethicus): думаю собі, от тобі і надїя! козак собі хоть куди!

5) При дїєіменнику для означеня конечности або будучности: судилось нам послїдним бути (М. Шаш.), ой вжеж менї в садок не ходити (Н. П.). Подібні случаї стрічаємо в старор лїтер.: бити грому великому (Слово о П. І.).

6) Третий відмінок стоїть по приіменниках *к* (ік), *по*, і означає або місце або час. Надто уживаєсь, а особенно в поезиї, третого відмінка при приіменниках, що домагають ся семого відм. (в, на, об, при) тай буває иногдї, що в тих случаях сполучають ся разом і 3. і 7. відмінок для означеня місця. Н. пр. прибуде ік нам пішій піхотинець, к' Покрові, ік вечеру, по синьому морю, в лїсу великому, при Хмельницкому (Кул. Ч. Р.), на Чорному мори, на білому камени, на сьвятому місци, в законї Господньому серце єго й воля навчаєть ся (Шев. Пс. Дав. 1.).

Замітити єще належить, що в рускій мові знаходять ся звороти (головно для означеня способу і міри), які витворились із полученя приіменника з третим відмінком іменника, заіменника, та заіменникової деклїнациї: попереду, поволи, помалу, по моєму, по давньому, по рускому (по руски), — міра: по вивірцї, по шклянцї, по шматочку хлїба, по золотому.

7) Вкінци по неособових висловах, де можна доповнити собі підмет середн. роду заім. вказ. Н. пр. часто (оно) менї приходить на думку (Квітк. Мар.), хочеть ся менї жити, (оно) не годить ся тобі, не яло ся менї сумувати (Федьк.), єму щастить ся.

Другий відмінок.

Він висказує поняте приналежности або роздїлу.

Позаяк стоїть він на питанє чого, чий? проте зачнемо єго зависимість від імен.

1) Він висказує приналежність (gen. possesivus), н. пр. дім короля. Місто него творить ся в рускій мові з него прикметниковий придаток: королївский дім, Квітчина Маруся, Тарасова могила. З ним лучать ся дуже близькі єму:

2) Другий відмінок підметовий (gen. subiectivus), що стоїть місто підмету: любов Господа = Господь любить нас, і

3) Другий відмінок предметовий (gen. obiectivus): любов вітчини = любимо вітчину.

З ними лучить ся і 4) другий відмінок придатковий, або доповняючий (gen. explicativus) н. пр. кара смерти, голос совісти, ознака любови.

5) Другий відмінок частковий або пайковий (gen. partitivus, udziałkowy), стоїть при іменах висказуючих число, міру, скількість (іменниках і по збірних і головних числівниках від 5 почавши): стадо гусий, сотнар сіна, тьма Турків, пять коний, троє овець, пятеро кіз і т. д. Коли зазначуємо число в приближенню, то числівник з приіменником „зо“ ставити ся по другім відм.: прожив годів зо три, волів зо двайцять. Він стоїть також: при прикметниках: сьвідомий, повний, ситий, тай при неозначених заіменниках: дещо доброго, нїчого злого, а також при прислівниках як: мало, чимало, тілько; чимало лїт перевернулось, води чимало утекло (Шевч. Найм.).

Той же другий відмінок стоїть при осьтаких дїєсловах: а) при перехідних, котрих дїйство тільки на частину предмета переходить: н. пр. подати води, хлїба, соли, б) що висказують бажанє, ожиданє, трібованє та участь: добра хотїв (Шев.), шукати доброго добра (Шевч. Посл.), волї, сонця, сьвіту жду (Шев.), щастя стрібувати, учіть ся послуху; в) при дїєсловах з противними сему понятями, н. пр. берегти ся, уникати, позбуватись, відказати, — взагалї дїєслова роздїлу, а в польскій мові звесь такий при них стоячий 2.. відмінок „ujemny“.

6) Другий відм. прикмéти (свійства), gen. qualitatis (dopełniacz własnościowy). Тут звичайно стоїть імя з прикметником: я чесного роду (Нат. Полт.), чоловік середнього росту.

Другий відмінок при дїєсловах. Кромі случаїв наведених в частковім відмінку ставить ся єще другий відмінок при дїєсловах з перечепем (не), н. пр. не дає нам Господь дощу; нема, не буде, не було погоди. Надто стрічаємо в українськім виговорі часто 2. відм. місто четвертого по перех. дїєсловах. Є то в части вплив великоруской мови; бо як каже Ломоносов в своїй граматиці, що 4. відм. виражав більше приказ (н. пр. покажи свою книжки!) а 2. відм. зазначував (вже в старорус. мові) просьбу, пошанованє, н. пр. покажи своєї книги.

Другий відм. при прикметниках. Сего відмінку домагають ся неповні прикметники (adiectiva relativa) т. зн. що потребують близшого поясняючого слова (в 2. відм.) н. пр. жадний (слави), сьвідомий (дїла), повний (доброти), ситий, непасичений і т. п. Іногдї уживаєсь 2. відм. при вищім степени для порівнаня (= лат. abl. comparat.). Чорнїйше чорної землї (Шевч.), але частїйше стоїть з приіменником *від*, або частицями *як*, *ніж*, *чим* (1. відм.).

Другий відм. стоїть при приіменниках: без, близь, біля, побіч, поверх, вні, вне, зглядом, вздовж, для, до, за, із, з, коло, конець, край, крім, круг, мимо, місто, на, низше, від, після, просто, против, поперек, ради, поруч, серед, потай.

Загально про них може замітити ось що: Більша частина з них виражає: 1. місце, 2. час, 3. причину (від клопоту голова трішить), 4. відносини (Господь благий до мене, він гордий проти мене).

Вкінци замітити належить про: независимий другий відмінок і про звороти (фрази). Независимий другий відмінок стоїть на означенє часу: нічної доби, вчерашного дня, минувшого року.

Що дотичить до зворотів (фраз), то їх найбільше витворилось в наслїдок сполуки приіменника зі словом, і так: до кого привитатись, до путя все вести, до ума кого довести, терпіти до загину, з глузду зсунутись, з пантелику збити, з розуму зводити, з тиха говорити; а без приіменника: дома = (в дома).

Шестий відмінок стоїть найпаче: а) при дїєсловах для зазначеня: 1) средства (знаряду), abl. instrumenti; 2) способу (порівнаня) н. пр. Соколом. стрілою летїв бим туди (Н. піс.), бісом на кого дивитись, (костию лячи на земли, Інат. лїт.); 3) місця (abl. loci), при дїєсловах руху й спочинку: літав би я селами горами, Українці селами і городами сидїли; 4) часу (abl. temporis): пісні висьпівує було ясними зорями (М. Вов.); 5) причини (abl. causae) при дїєсловах настрою душі н. пр. білим сьвітом нудить (Шев.), цуратись будуть тобою люди (Псаль. Русл.), сюди належить і предмет (для означеня материї) в VI відм. на питанє ким, чим? н. пр. слово пламенем взялось (Шевч.), журбою долї не накличу, Бог править сьвітом; 6) присудкового придатку при дїєсловах: поставляти, іменувати, вибрати, вважати когось-чимсь; при дїєсловах тріваючого дїйства: стати, бути, зватись, родитись, жити, умерти (ким, чим) н. пр. не родись красним, але щасним (пар. пр.), остались сиротами (Шев.); при дїєсловах в страдальнім (предметнім) станї: караюсь сердитим Богом (Шевч.), пустиня кинутая Богом (Шевч.); 7) внутрішнього предмету слова (синонїми) з тогож коріня н. пр. блискавкою блискати, видом видати, слихом слихати, голодом голодувати, громом греміти, даром дарувати, поломем палати, сумом сумувати, радостю радїти, випадком випасти, жити житем і т. п.

б) Шестий відмінок при прикметниках висказуючих порівнанє і обмеженя (abl. comparationis, limitationis), н. пр. старший віком, ростом високий та серцем щедрий (Неч.). [Порівн. в старор. лїтер.: Пріамос тїлом висок, Ектор силен кріпостию.] Частїйше стоїть ту в другім случаю приіменник: на, з, на виду хороший, з лиця, з виду, з голосу.

в) Шестий відм. стоїть при приіменниках: за, межи, (поміж), над, під, перед, з, — виражаючи: 1) місце (окрім з): За горами гори хмарою повиті (Шев. Кавк.), Як голос між горами щастє розбило ся (Шашк.), Над Прутом у лузї (Воробк.), Під білою березою чумаченька вбито (Нар. піс.), Перед сьвятим єго хрестом (Шевч.). 2) час: (окрім під): Ідуть днї за днями (М. Вов.), Між ранком а вечером, Над вечером, Косять сїно перед Купалом, Троха з годом. Кромі того висказує 6. відм. з приіменником з, сполуку (товариство) і прикмету: Нам з тобою не ходити в парі (Шев.), дївчата з білим, довгим волосем; Перун був деревяний з срібною головою й золотими вусами (Неч.).

Вкінци стрічаємо в шестім відмінку хороші звороти як: пятами накивати, передом, прямцем, гусаком, одинцем (ітп), бігцем, тихцем, живцем, мовчком, миттю, нишком, повагом, втеком, крадькома і т. п.

Семий відмінок.

Стоїть тільки з приіменниками: в, на, (об) о, по, при, означаючи: 1) місце (окрім о): село потонуло в старих садах (Неч.), на яворі зеленепькім соловій щебече (Шашк.), слово правди понесли по всїй невольничій земли (Шев.), поховали чумака при зеленій діброві (н. п.). 2) час: червоніє як квіточка в ранцї під росою (Шев.), на ранній зорі спочинку не має (н. п.), на старости лїт, об Юрії, о Петрі, по моїй голові, по недїли, при добрій годинї всї куми й побратими (Н. пос.).

Кромі сего стрічаємо звороти, де 7. відм. з приіменником „по“ висказує причину, спосіб та поділ: плакати по дитинї, по нитці до клубка, по половинї, по порядку. Надто уживають ся звороти: журитись о худобі і про худобі, жити о квартї води, і при квартї води, кімната о трех віконцях і з трема віконцями, (прикмета): прийшло їх тисячи в сльозах і зі сльозами, на радощах і з радости. Вкінци останки старинного 7. відм. без приіменника: лїтї, зимі, долї, горі; хотяй і ту кладесь частїйше приіменник.

Дотичпо способу систематичної науки замічу, що й тут повинна пособляти чимало читанка. Учитель хотячи брати котрий з відмінків мусить придбати собі більше примірів до поодиноких правил, списати їх (при участи учеників) на таблици а відтак поставити правило.

Опісля жадати точного справоздання з науки, а по перероблепю кількох відмінків усталити на годинї граматики материял лектурою відповідного уступу. З того огляду порадпійше буде призначити на науку граматики не одну цїлу годину в тиждни, але двічи по $^1/_2$ години. Тут опять кладу вагу на фрази (звороти), бо они становлять цїху нашої мови, а сьогодня як раз через те, що їх помпнаєсь, ученики говорять і пишуть рускими буквами та словами, але не рускою мовою, тілько якоюсь мішапиною — віби то ученим стильом!! Се наглядно показує застою рускої мови в школах, задля недостачи відповідної граматики та в слїд за тим задля поверховної єї науки!

Деклїнация.

В граматицї Стоцкого роздїлено відміну іменників на 3 деклїнациї. Такий подїл зовсїм раціональний був би великою полекшою в науцї, наколиб не вводив механїзму при вичислюваню кінцевих букв іменників поодиноких відмін. Се однак даєсь вельми легко усунути ось як:

До першої деклїнації (§. 126) належать іменники мужеского роду. Кінчать ся они в 1. відм. одиничного числа на: 1) твердий і мягчимий співзвук, 2) змягчений, шипячий на й і р, 3) самозвук о, 4) на самозвук а, я, 5) яко прикметникові імена на ий, ов, ів (їв). Після тих 5 роздїлів треба перейти практично на таблици поодинокі відмінки з огляду на закінченя.

Сумніві случаї будуть при іменниках: 1. відміни другий відмінок один. числа. Ту є і *а* і *у*; послїдне закінчене приймають іменники, що висказують збір (більше число) предметів або частиць того самого роду н. пр. плід плоду, огород -у, горох -у, пісок -у, (але буває і а: овес вівса), інститут -у, комітет (до) комітету; унїверситет, текст.

Також в многім числї в 1. відм. приймають іменники закінчені на ин, частїйше закінчене е, нїж и: селянин селяне, міщанин міщане, [не тільки в галицкім але й в українськім виговорі].

Іменники закінчені на р, єсли перед тим співзвуком є: е, (і), о, відміняють ся твердо: мандатор, професор, вітер, замір, але: зьвірі, шиіхлїрі, кушнїрі, бо більша їх частина належить до мягкої відміни.

В іменниках закінчених в 1. відм. один. ч. на змягчений співзвук н. пр. палець, бохонець, смалець, виплинуть дві дороги: 1) історична де палець, пальця, пальцем, пальцї, пальцями, 2) фонетична: палець, пальця але пальцем, смальцем. Отже розходить ся ту властиво тільки о 6 та 7 відм. чи писати пальцем, (на) пальци, чи пальцем, на пальци, бо в других відмінках під жадним услівем л не потребує мягчення, позаяк йотовані звуки ї, ю, я, мягчать два попередні мягчимі співзвуки, отже хотяй пишесь: пальцї, пальцями але м у с и т ь вимовити ся пальцї, пальцями. Самозвук е, (и), хотяй сам собою є в части мягкий, не мягчить попередних співзвуків в рускій мові, отже раціонально булоб фонетично в VI. і VII. відм. мягчити співзвук: пальцем, пальци, смальцем, смальци, але смалцю. Тому і в женьских іменниках: читалня, спалня, пісня, кузня а не: читальня, спальня, але: в читальни, в спальни.

Відтак в 2. відмінї (змягчені) поставив би я на першім місци закінчене в VII. відм. один. числа и, не ї, з огляду на галицкий виговор; отже в горци, на двірци, на пальци, на кінци, в огни, на кони (не: в горцї, двірцї, палцї, кінцї, їде на коні і т. д.); при шипячих співзвуках побіч него і закінчене у: в товаришу, в корчи, в кошй (кошу́).

Замітити належить про іменники закінчені на р (ар, яр, ир, ір, ур), що в одиничнім числї они тепер вже твердо деклїнують ся (а місто я), і в наслїдок того через анальогію декотрі особливо закінчені на ор, ір, ер, приймають в 1. відм. мног. числа не і, але и: угор угри, мандатор -и; спори, заміри, жовнїри, папери, майстер (майстри); однако: місіонар -і (не після §. 126), вівчарі, кушнїрі, комінярі, проводирі, богатирі (в значінію б о г а ч і, а ніколи в нашій мові значінію „Held“, лише в велико-рускій), міхурі; але в наслїдок твердого одиничного числа маємо вже: шнýри, мýри, дáри, пúри, жúри, вúри, (звичайно з наголосом на передпослїднім складі).

Тому в многім числї правильнїйше (в наслїдок анальогії) писати в VI. і VII. відм. місто ями, ях: ами, ах: проводирами, кушнїрах.

Такуж замітку треба вчинити при іменниках закінчених на шипячий співзвук, а то, що они вже твердиїють н. пр. товаришови, товаришом, але: товариші; хрущом, паничови, кулачом, лемішом.

Задля тих причин, я перенїс би ті іменники до 1. відміни придаючи замітку, що они в 1. відм. многого числа кінчать ся на і.

В іменниках окінчених на „й“ замітити, що V. і VII. відмінок має закінчене ю: добродїю і VII. добродїю (її), в краю, в мáю. Зарівно і в прочих іменниках тої відміни рідко буває зак. VII. від. ї.

Переходячи в той спосіб поодинокі відміни першої деклїнациї треба ще висновувати правило, вказуюче, котрі відмінки бувають собі рівні, так в одиничнім як многім числї.

До другої деклїнациї вчисляють ся ж е н ь с к і іменники, що кінчать ся в 1. відм. один. числа: 1) на самозвук а і на а з попереднім шипячим

спізвуком, де а стоїть місто я (дух -я = душа, рог -я = рожа), 2) на самозвук я, 3) на співзвук, 4) прикметниково.

Особенну увагу учеників належить звернути на 2. відм. один. числа в 1. відм. (и), бо часто в тім стрітимо похибку як: рука, руке і рукі. В III. і VII. відм. замітити, що іменники, в котрих перед окінченєм 1. відм. од. чис. а, є немягчимий (твердий) співзвук, мають в тих відмінках закінченє і не ї: барва барві, дума думі; але колиж ту стоїть горловий співзвук, то зак. ї зміняє єго на сичачий: нога нозї, рука руцї.

Тим чином поминесь механїчне правило подане в грам. на ст. 92. В другій відмінї україньске закінченє III. і VII. відм. один. числа (ї) ставив би я на другім, а галицке (и) на першім місци: отже 3. відм. і 7. відм. царици, скрини, в сьвятини, в кухни, в друкарни, читалня в читальни; тільки іменники закінчені на ія (ня), мають закінченє в тих відмінках ї (ослаблене з и): в академії, в колїї, в ґімназиї.

В третій деклїнациї (середний рід) зазначити в заголовнім правилї, котрі іменники ту належать, єще що закінчені в 1. відм. од. числа на а, я суть нерівноскладні. Відносно іменників згрубілих (зневажних) замітити годить ся, що не всї они є середного роду, а деякі з них так закінчені на -ско, як і на -ще, особливо животні утворені з таких же іменників мужеского роду, є мужескі: кінь кониско, конище (той), псище, псиско, хлопчиско, хлопчище, Іваниско, Іванище, війтиско, війтище, але: мале дївчище, долотиско, долотище, решетиско і т. д.

Покінчивши всї три деклїнациї перейдесь ще додаток про іменники, що відміняють ся неправильно або уживають ся тільки в деяких відмінках. Їх треба все відносити до дотичної кляси, а найбільше є їх женьского роду.

Є одна частина граматики, на котру дуже мало зважаєсь при систематичній науцї тоїже — се „творенє пнїв“ (§. 69—80). Нїчого так не причиняєсь до основного зрозуміня духа мови, як ясний погляд на ґенезу слова та єго прикмету, якої набуває в наслїдок ріжнородних поростків.

З тої причини, після моєї гадки, чи мало принесло би хісна, як би тую партию граматики розмістити в систематичній науцї дотичних відмін та частий мови.

Так приміром зазначивши корінь, пень, наросток, можна уложити для деклїнациї іменників 3 ґрупи пнїв: 1) мужескі, 2) женьскі, 3) середні, а то так, щоб відповідали взірцям та зазначували свою прикмету. (Гл. гр. Ом. Огоновского §. 128).

В той спосіб можна би хорошо вихіснувати зібраний материял в грам. Стоцкого в §. 69., бо зрозумінє річи у учеників III. кл. в другім півроцї є вже зовсїм віроятним. Так н. пр. скоро, вияснимо що спалня, читалня, висказує своїм наростком місце, в котрім дїйство пня (зглядно дїєслова) відбуватись має, тодї зрозуміє вже ученик, що й новоутворений іменник н. пр. бри́лня (брити, брич = бритва, Гуцул.) або сьпіва́лня є зовсїм можливий, бо оснований на граматичних правилах про творенє пнїв, та означає місце, де сьпіває ся; як н. пр. копа́лня, пра́лня, [є се новійший наросток]. Не малої ваги є тут і наголос слова.

Що дотичить систематичної науки заіменників, то замічу, що она повинна випередити науку прикметників, позаяк відміна сих опираєсь на відмінї тамтих частий мови. При зворотнім заіменнику треба замітити, що він пра-

вильно кладе ся по тім дїєслові, до котрого відносить ся. Тай змагане до того правила виявляєсь так на Украïнї як і в нас, бо слїдно з того, що там зливаєсь заіменник ся з попереднім ть (третої особи) в ц я н. пр. хвалить ся, хвалить ця, а в виговорі чути навіть (в Київщинї) хвалиць ця; у нас знова явною дорогою, а рускій мові питомою, бачимо той з а г а л ь н и й перехід (перезвук) я, є, ї: н. пр. х о д я т ь = хо́дя = хо́де = хо́дї (Гуцульщина, Броди) також і в: робить ся = робить сє („се“ Гуц.) робить сї, а найпаче, що „сь“ перемагає „ся“: дїєсь, (місто дїє сї), мнє сї = мнє́сь, грїє сї = грїєсь.

Як при науцї іменників, так і при прикметниках належалоб зважати на наростковане, бо вже н. пр. такий случай як рогатий (приналежність), а рогастий, бережистий = з крутими берегами, (надмірність) дає наглядний доказ точної науки прикметників. При тім, як вже в попередній частинї замітив я, наростки прикметників николи сповняють службу степенованя, яким визначуєсь виключно руска мова між всїма славяньскими, бо в нїй бачимо найнїжнїйші відтїни ослабленя і скріпленя свойства (прикмети) будьто наростковањем, будьто окремими спорідненими прикметниками (пристаркуватий, старий, старезний, білявий, білий, білий-білесенький, гіркавий, гіркий, прегіркий або гіркий-страх). Все те належить узглядити при науцї о степеньованю а іменно, коли перейде ся „книжне степеньоване“ (чорний, -їйший, найчорнїйший).

Надто при степеньованю на вступі треба замітити, що маємо двояке степеньоване: 1) независиме (bezwzględne, absolute Steigerung) коли ми степенуємо щось независимо, без огляду на щось друге: хороший день, прехороший день, або дуже хороший день. 2) зависиме або порівнююче (porównawcze, vergleichende Steigerung) коли степенуємо щось порівнуючи з другим, (в зависимости) н. пр. дуб сильнїйший від тополї, тополя є н а й в и с ш а з ростин. Сей другий рід має три степенї: 1) рівний, 2) висший, 3) найвисший. При першім степени стоять частицї: (так) такий як, неначе, мов: ясно неначе крізь серпанок (Маруся); при другім степени уживають ся частицї: ніж, як чим, від, над або сам 2. відмінок; а в третім степени уживаєсь приіменників: з, (із) межи, між, зпоміж. Опісля подаєсь окінченя висших степенїв з увагами дотично змін співзвуків перед ї і ь; відтак неправильне степеньоване (добрий), та описове через частицї: все, (всемогучий), вельми, сильно, тяжко, крайне, і заіменник с а м и й та іменник с т р а х.

При науцї числівників після грам. Стоцкого, здало бись дуже подати числене по церковному (буквами), понеже оно великої трудности не справить, а принесе чимало практичної користи, бо з тим стрінуть ся ученики і при лектурі старорускої хрестоматиї і пізнїйше на студиях богословія, а тодї труднїйше буде присвоїти собі ту необходиму частину числівників.

Відносно науки про частицї (невідмінні части мови) замітити годить ся найперше, які слова звемо частицями (partykuły), їх ґенезу, їх задачу та застосоване в практицї, звертаючи притім на анальогію або ріжність иньших мов. Складню частиць треба лучити зі складнею прикметників, числівників та заіменників при котрих то належить зважати і на грам. О. Огоновского а іменно на §. 401. 4., 403. 4., 406. 2., 407. б. 2. 3., 408. 1. 2. 4. і §. 409. б. — При приіменниках (також і при прислівниках) замітити треба, що они стоять: 1) самостійно, 2) в сполученю з іменником, з дїєсловом та 3) між собою

(з частицями). Сюди отже можна підтягнути уступи про приставковане і зложене слів, о скілько они сюди належать, а не відносять ся до дїєслова та відповідають так важним вимогам концентрації предмету!

Приступаючи до систематичної науки конюґації треба найперше дещо замітити про творене пнїв дїєслова, наростковане, зложене та приставковане (етимольоґія). Відтак згадати: про поділ дїєслів з огляду на напрям їх дїланя на: 1) перехідні дїєслова (v. transitiva), де дїлане підмету прямує-переходить на другу особу або річ і 2) неперехідні (v. intransitiva), де се не дїєсь. Оба случаї становлять підметний (дїяльний) стан або рід (genus activum). Колиж підмет щось терпить (або відчуває, або дїйство переходить на підмет т. зн. коли з підмету можна зробити „предмет“ (4 відм.) тодї є предметний (або страдальний) стан (рід), genus passivum.

З огляду на час треваня дїйства дїлимо дїєслова на: 1) доконані (v. perfectiva) 2) недоконані (v. imperfectiva) а сесї знов на а) треваючі або протягові (v. durativa), і б) наворотові (v. iterativa, cz. częstotliwe). Всї ті дїєслова доповняють ся взаїмно причім помагають собі приставкованем або наростковапем (гл. §. 108 а також §. 85—108). Кромі сих повних дїєслів єсть еще такі, що уживають ся або в певнім станї або в особі а ті суть: 1) зворотні дїєслова (v. reflexiva): сьміяти ся, 2) неособові (v. impersonalia) гремить.

По тім подїлї перейдесь до „конюґацийних форм“ (§. 197, 198), а то згадавши про особи і числа: Маємо 3 головні часи: 1) теперішний, що творить ся тільки від недоконаних дїєслів, бо доконані мають значіне будучого часу, 2) минувший, 3) будучий час. Кромі сих головних єсть еще побічні часи, іменно: минувший час (praeteritum) може бути а) недоконаний (вираженний недоконаними дїєсловами), imperfectum, б) доконаний (perfectum), вираженний: доконаними дїєсловами (незложеними) і доконаними зложеними дїєсловами, в) давно минувший час (plusquamperf.), вираженний часом доконаним з додатком слова був, була, було, або для всїх родів невідмінного „було“, так як для дїйства наворотового в минувшости уживаєсь „було“, „бувало“ з недоконаним дїєсловом (бувало ходив). Будучий час є: 1) недоконаний (futurum), що творить ся тільки від недоконаних дїєслів, 2) доконаний (fut. exact.), що виражаєсь теперішним часом доконаних дїєслів.

Способи: 1) прямий (висказовий) indicativus, 2) можливий (услівний) coniunctivus, 3) приказовий imperativus.

Дїєсловні імена (не „форми“ як § 201), а) в підметнім станї: 1. Дїєіменник, а звесь тому, що може стояти в якімсь відмінку (я люблю робити роботу), отже має прикмету іменника, а кромі сего виражає дїйство (дїєіменник). 2) Дїєприкметник (= прикметник і дїйство) participium, imiesłów, Mittelwort, — а то: а) Дїєприкметник теперішного часу дїяльний (part. praes. act.), що зве ся придатковий, бо становить придаток до іменника (читаючий ученик). б) Дїєприкм. минув. часу дїяльний (part. perf. act.) задля свого призначеня званий „присудковий“, на -в, -ла, -ло. б) Дїєприкметник доконаний минувшого часу дїяльний на (в)ший, ша, ще, що рідко уживаєсь, та відповідає грецк. part. aor. (слаб.) *λύσας*, латин. verb. depon. (hortatus). г) Дїєприкметник будучого часу дїяльний (в зложенім видї) вираженний дїєіменником в сполуцї зі слівцем „маючий“ або „хотячий“ (а е) + хвалити. 3. Дїєпри-

слівник (partic. indeclin.), що звесь тому, бо має вид з закінченя прислівника а притім виражає дїйство. Хоч в рускій мові він не відміняєсь, то в класичних дїесь противно. Він може бути: а) Сучасний дїєприслівник тепер. часу, закінчений на -чи (в укр. вигов часом на -я), Partic. pras., imiesłów przysłówkowy, współczesny). б) Минувший (давномінувший) доконаний дїєприслівник дїяльний на (в)ши, Partic. perf. ver. depon., imiesłów zaprzeszły. в) Будучий дїєприслівник дїяльний, вираженій зложенем як дїєприкметник тогож часу, лише місто „маючий“, „хотячий“ бересь „маючи“, „хотячи“, partip. fut. act. на -urus.

Страдальний (предметний) стан. Поки-що вистане ту замітити коротко, що в рускій мові нема о д н о с т а й н и х форм на сей стан, так як в лат. або грецкій мові, тільки виражаєсь він або зложенем, де головну вагу має дїєприкметник страдальний минув. часу (-тий, -та, -те; -ний, -на, -не) або (описанем) підметним станом, де первісний підмет переставляєсь в 4. відмінок, або зворотними дїєсловами. Отже одинока одностайна (jednolita) форма є дїєприкметник минувшого часу.

II. Т в о р е н є і з н а ч і н є (уживанє) форм. Ті дві партиї годило бись разом брати, хотяй „значінє“ належить до складні дїєслова, з тої причини, що з окрема про другу частину мало що говорить ся а тільки розбиваєсь цїлість. Се не вийде на користь а радше на ш к о д у, як то бачимо при класичних мовах (н. пр. лат.), де ученика третої кляси позбавлено навіть нагоди пригадати собі яку форму, бо поміщено „в і д м і н и“ в окремій книжцї — граматицї для I. і II. кл., котрої годї єму попри призначену граматику носити завсїгди з собою в висших клясах!

Примітивши, що є одностайні і зложені форми треба повести сю партию з огляду на науки иньших мов та сказати про п е н ь (темат) Thema (Stamm) temat, źródłosłów, закінченя і злучку. (Пор. лат. і греку). При тій нагоді примітити годить ся, що дїєслово може мати: оден пень (однопневе, однотематне дїєслово), або два пнї (двопневе, двотематне дїєслово): а) купова-, б) купу-: а) для дїєіменника, б) для теперішних форм. Однопневі дїєслова мають у всїх формах той-сам пень. Опісля написавши на таблици усї готові форми (н. пр. теперішного часу) розложить їх ученик при помочи учителя на складові части, а доперва потім спише окінченя (осіб та иньших форм). Зовсїм не годжу ся вже з огляду на концентрацию науки иньших мов, на вчислованє злучки до закінченя, як то бачимо і в грам. Стоцкого і Малецкого. Сеся новість, нїби полекша, не оперта на трівкій педагогічній основі, котра би причинитись могла до більшого зрозуміня ґенези форм материної мови, а заразом затемнює науку латиньскої (laud-a-s, dic-i-s, mon-e-s) та грецкої мови (*λύ-ο-μεν*). Врештї є дїєслова і без злучки: дам, їм, єсть. А вже-ж злучка зливаєсь в одно радше з пнем, нїж з закінченем (хвалиш), як се замічено також в граматицї Курция-Гартля стор. 59 (1894); „Der Bindevocal gehöre vielmehr zum Stamm und tritt je nach dem Anfangsconsonanten der Endung als o-Laut oder e-Laut auf“. Переробивши в той спосіб творенє першої одностайної форми, себ-то т е п е р і ш н о г о ч а с у, прямого способу та зазначивши головне значінє (уживанє) можна єще згадати про рідші случаї як н. пр. ужитє того часу в живім оповіданю та наглядним описї, до чого стрічаємо й скріплені форми того часу (степенованє) через долученє (без злучника або злучником „й“) спорідненого дїєслова: вітер віє — повівае, хвалить — вихваляє, повідає й каже; або дїєслова „брати“, „вибиратись“: він бере і йде, бере й вмирає,

забираєсь і йде. Надто треба спімнути про независиме (абсолютне) bezwzględna czynność, і зависиме, względna cz. дїйство дїєслів: (а) раду радять, б) раду радять, як на турка стати. Се послїдне дїйство буває або сучасне з независимим або напередове (випередивше) = pols. a) równoczesna, б) uprzednia czynność.

Вкінци зважаючи на науку клясичних мов замітити належить, що в рускій мові стоїть висказовий спосіб (всїх часів) для зазначеня дїйности і в питанях так прямих як і непрямих, а також в правдивих і певних услівях. Відтак так само приступить ся індуктивною дорогою до твореня другої одностайної форми теп. часу с. в. приказового способу.

Додатково ту належить згадати про зложений приказ (описовий) з дїєіменника і приказ. способу дїєслова „сьміти, бажати, силуватись, намагатись, старатись“, що відповідає лат. noli + inf., грецк. *βούλου* + inf.; також про спорадичне „щоб + минувш. час“ н. пр. і золотої і дорогої, ви щоб знали (= знайте). Шевч., а в кінци дїєіменниковий приказ з третим відм. особи: „вам не говорити — а мовчати!“

Не малої ваги є твореня і уживане можливого способу (з огляду на клясичні мови). Ту ставить ся для тепер. часу прямий минувший час (imperf.) з частицею „би“ або (рідше) з напередовою частицею „щоб“, для висказаня бажаня (optativ.), а) я робив би; щоб слово пламенем взялось! (Шевч.).

Згадавши коротко про дїєіменник, що він повнить инколи службу означеної форми (виду) н. пр. в приказї, в будучім часі, в намірових реченях яко останок давного суспіна (купитъ = купити) а також стоїть місто іменника: (дали обідати = обід), та становить доповнене дїєслів, що того домагають ся (бажати, приказати, велїти) та таких же імен (жаль, пора, шкода, годен, готов, повинен) і прислівників (весело, жалко, прикро, тяжко) приступить ся до твореня і уживаня: Дїєприкметника і дїєприслівника теперішного часу закінчених на -чий, -ча, -че і -чи (невідмінний). Єго нетворять тільки докопані дїєслова. Практичним (не науковим) способом уроблюєсь він від форми 3. особи мног. числа по відкиненю закінченя -ть: хваля-ть, хваля-чий, хваля-чи; купую-ть, купуючий, купую-чи.

В укр. говорі задержав ся старинний дїєприслівник тогож часу закінчений на наголошене я: ходя́, стоя́ (часто у Шевч.). Зве ся той і сей дїєприкметник сучасним тому, що висказує рівночасне дїйство (в кождім часї) з дїйством присудка та служить до скорочуваня речень з тимсамим підметом. (Обширнїйше при реченях). Він стоїть або перед тим словом, що від него зависить (йдучи до школи), або красше по нїм: Ревнули воли степом йдучи (н. піс.); йду служби шукаючи (Федьк.). Противно український (на -я) уживаєсь після першого правила: засьпіває козаченько ходя́ по долинї (Шев.).

Що дотичить дїєприкметника того часу, то він уживаєсь переважно придатково до підмету, в службі прикмети, а мало коли до предмету, н. пр. Video quendam scribentem, буде по руски, виджу, як хтось пише, а рідко: виджу когось пишучого. Подібні случаї більше можливі бувають при дїєсловах неперехідних, н. пр. бачу наближаюче ся військо, нам всїм живучим (Шев.).

Дїєприкметник і дїєприслівник минувшого часу дїяльний закінчений на (в)ший, (в)ша, (в)ше, (в)ши. Дїєприкметник майже рідко уживаєсь в живій мові, хиба що він цїлковито став прикметником, н. пр. пташечки сїли на похилившомусь хрестї (Шев.). Противно дїєприслівник (доконаний) минувшого,

а властиво давноминувшого часу уроблений правильно тільки від доконаних дїєслів, уживаєсь вельми часто і служить також до скорочування речень, а в лат. мові до розвязаня на руске abl. absol. із страдального стану в дїяльний. Спорадично, головно в піснях і пословицях творить ся той дїєприслівник і від недоконаних дїєслів а тогдї заступає він дїєпр. теп. часу (бувши = будучи), але народна поезия не має такої міродайности, як народна проза; (н. пр. не знавши біди, не буде добра). При твореню тої форми не треба забувати на вставне *в*, та на перезвук, (наніcши).

Другий дїєприкметник минувшого часу дїяльний є присудковий, на в, ла, ло, що ним тілько виражаєсь минувший час (praeteritum) взагалї. Єсли-ж пень дїєслова кінчить ся на співзвук, тогдї для муж. роду не долучаєсь в, лише наступає перезвук пневого самозвука і нес = нїс, нес-ла, нес-ло.

Перейшовши відтак творене часу минувшого на примірах скажемо, що цїхою народної мови є (переважно) лише форма: я робив, а не: робив-єм, а нїколи не може бути: я робив-єм. Про можливий спосіб скажесь, що минув. недок. творить ся із повисш. дїєприкм. + би + був, а доконаний лише ріжнить ся дїєприкметником докон. дїєслова. Для давноминув. часу долучаєсь еще до доконаного частиць „вже“, „давно“ або „вже давно“, „передше“, „скорше“.

Притім належить звернути увагу на вельми важну частицю „було“, „бувало“. Єсли долучимо до минувш. часу недоконаного „бувало“, тогдї означаємо наворотове дїйство недок.: я писав бувало. Коли-ж дїєслово є докон. то зазначимо повторене скінченого дїйства в довших відстоях часу: я скочив бувало.

Коли-ж до повисших часів долучимо „було“ то в 1) случаю зазначуємо давноминувше нескінчене дїйство, в 2) давномин. скінчене. Сполучене „було“, „бувало“ з тепер. часом висказує також повторене дїйства в минув.: ходжу бувало (було). В той спосіб перейде ся часи: будучий недоконаний, доконаний, а в страдальнім станї згадаєсь про дїєприкметник теперішного часу, котрий вже став чистим прикметником (мнимий, движимий).

Приступаючи до поділу дїєслів на кляси, треба спімнути найперше про поділ з огляду на їх ґенезу на первісні і похідні дїєслова (би-ти, слави-ти).

Позаяк всяке дїєслово цїхуємо після пня та паростку, тож одиноким, рациональним поділом на кляси є перший поділ дїєслів в граматиці Стоцкого §. 76. на шість кляс, після котрого уложені взірцї до відміни усунути мусять безкористне механїчне ділене на довші і коротші слова (§. 205 – 208), понеже такі новости, як показує практика, задержують ученики найдовше 1 місяць в памяти а опісля не знають вже нїякого поділу, нї відміни, так що весь час науки показуєсь змарнованим! Безперечно, що полишаючись при першім поділї на кляси можна дещо зреформувати як н. пр.:

Для I. кл. треба дати три взірцї (плет-, пн, мн-); для II. кл. поставити 1; для III. 2 взірцї; для IV. 1 взір.; для V. 4 взірцї; для VI. 1; разом 12; отже о 4 меньше ніж є в грамат. Ом. Огоновского, з виїмом дїєслів без звязкової букви (злучки). Поки однак нинїшна граматика уживаєсь в школах, мусить ся зберегти ту механїчну ґрафіку при науцї, бо так вимагає підручник.

Про речення.

Науку про речення бере ся принагідно в I. і II. кл. а тут (IV. кл.) повторивши річ розширить ся та доповнить ся систематично.

Як при елементарній науці так і ту належить зачати від простого речення с. є. такого, що складаєсь тільки із присудка й підмету.

Найперше треба сказати, що́ може бути присудком, а що́ підметом, коли можна одну з тих частий пропустити, та незабути про злучку (єсьм); однак увага, коли іменниковий присудок ставить ся в VI. а коли в I. відмінку та в чім згоджують ся складники, належить вже до „складної згоди.“

Замічаючи про пропущене частини речення треба вказати і на елїптичні речення.

Відносно стягнених речень я держав би ся гадки D-ra Theod. Lohmeyra, котрий у своїй граматиці (kleine deutsche Satz- Formen- und Interpuktionslehre, 2 Aufl. Hannover 1892) понехує тую назву а зве такі речення „простими (поєдиничими) з кількома складниками“: ein einfacher Satz mit mehrfachen gleichartigen Satztheilen. Тай справдї, если не може бути в поєдиничім реченю лиш 1 підмет, то не може бути лиш 1 предмет, а преціньь кажемо: „я держу в руках перо й оловець“, є речене поєдинче; противно: „я і брат їдемо“ є речене стягнене! Проте річ можна повести зовсїм складно, коли скажесь: Поєдинче (або просте) речене може мати оден підмет (присудок) або більше підметів а оден присудок (і на оборот), а тогдї лучать ся они між собою злучниками „і“, „тай“, або стоять не получені. Н. пр. І гори і долини і поля і сади і ставок і хата були залиті (і облиті) чистим сьвітом (Неч. Прав. II. 98). Думаю, що характер речення не змінить ся, с. є. оно не стане побічним, а побічне головним анї мішаним, коли в нїм є не оден але два або більше складників, тим більше, що стягнені речення бувають і побочні, в котрих иногдї нема підмету (отець казав, що прийде). До того речення можна навязати, що тодї присудок стоїть в многім числї, а відтак, що тут кромі сего бачимо деякі „поясненя“, отже речене може бути непоясненене (місто давнїйшого „простого, нагого“), або речене пояснене (місто „розвинене“) а поясняючі придатки речення суть:

А) До присудка.

I. Предмет (в IV. III. і VI. відм.) а ним може бути: 1) Імя (взагалї) само або з приіменником, а тогдї звесь: 2) приіменниковий зворот (згадала она про своє горе),

3) Дїєслово в дїєіменнику (Менї о Господи подай любити правду (Шевч.). Про цїле речене яко предмет належить сказати аж при побічних реченях (висказовних).

II. Прислівникові придатки (Przysłówkowe określenie, adverb. Bestimg.), котрі становлять: 1) Прислівник, місто котрого ставить ся і прикметник (імя в значіню прислівника) н. пр. Сидїв сумно і сумний. 2) Дїєприслівник теперіш. і минув. часу на питане „коли“, або „як“ (збираючи, зібравши). 3) Імя в значіню прислівника (соколом, вечером, старцем, стрілою), часом в 1. відмінку: Сумний і невеселий сидїв пан конотопский сотник; Основатель Київа звав ся Кий. 4) Приіменниковий зворот (у недїлю, в хатї, на весні, на лихо). Про цїле речене подане в §. 221. 4. годї ту говорити, бо так як оно є, становить радше зложене речене. Місто него треба сказати, що прислівникові придатки виражають: а) місце, б) час, в) причину,

г) спосіб, д) ціль. Вкінци замітити, що прислівник ставить ся при підметових придатках в значінню степенуючої частиці, н. пр. більше трудящий чоловік.

Б) Придатки до підмету стоять на питане „який, що за оден“ та звуть ся взагалї „Прикметникові придатки“; они суть: 1) Прикметник або прикметниково закінчене імя (н. пр. дїєприкметник) лат. attributum, przydawka. Такий придаток може мати (як і всї придатки підмету) при собі предмет; прикметників же може мати так підмет як всяке імя в реченю більше нїж оден. 2) Іменник в тім самім відмінку, що підмет (зглядно предмет), що мож звати доповненєм або приставкою (нїяково „прикладка“), appositio, dopowiedzenie. Доповненє становить мов би скорочене реченє („доповняюче“) а стоїть на питанє „що за оден“ Оно кладесь в живій рускій мові завсїгди (нині) перед своїм іменником і не повинно віддїлятись комою („кома“ у Шевч. Посл.): Руский король Данило; часто належить до одного іменника більше доповнень: Твій син Алькид, твоя дитина, єдиная твоя родина... (Шевч. Неф.). 3) Іменник в II. відмінку (иногдї заіменник, числівник), що можна звати „іменниковим придатком“ (dopełniacz); місто него ставить ся часто перед іменник прикметник утворений з іменника (2. відм.), н. пр. місто: Маруся Квітки = Квітчина Маруся, м. двір князя = княжий двір.

4) Приіменниковий зворот = іменник з приіменником, що можна звати: „Приіменниковим придатком“ на питанє „який“: Дівчата з довгим білим волосєм. Золоті куби з вином... — Деякі придатки часто степенують ся прислівником: Більше знаний поет; Ти забув про меньше важні, (о много важнїйші) річи.

Відтак замітити про придаткованє взагалї, що руска мова ріжнить ся від польскої, а сходить ся з нїмецкою та великорускою т. з. що придатки ставлять ся перед іменником, а єсли є 2 або й більше то меньшу скількість мож поставити по, а більшу перед дотичним іменником; те саме дїєсь і з доповненєм: Син Володаря Володимирко збудував Галич. (Кнїв. кн. 62). Вправдї подибуємо у деяких наших писателїв (н. пр. Опана Марковича — повістки звісні п. з. М. Вовчок) придатки також і по іменнику, але треба зважати і на час, коли они писані; так само у Шашкевича і иньших; нині вже мова поступила наперед, але письменні люди під впливом польщини все єще придержують ся давного звичаю иногдї навіть нарочно; — українські писателї бажаючи знов відріжнити свій стиль часом від великорускаго стилю а зближити до польского переставляють придатки, зачирають польских слів або силоміць начиняють рідну мову вченими чужими висловами — се дух часу!

Замітити годить ся єще, що місто прикметника стоїть придатково іменник, але по головнім (своїм) іменнику: місто: гордий князь = князь-гординя; також про номінальні форми прикметників (невідмінних), найпаче уживаних в поезиї: ясен місяць, дрóбен дощик, дївич-вечер.

Складня згоди (Syntaxis congruentiae). Сюди належать §§. 237 sqq. в грам. Стоцкого. Їх однак треба чимало доповнити, а именно: треба сказати єще раз, в котрім відмінку стоїть 1) підмет; єсли підмет становлять два (особові) заіменники, то присудок стосуєсь після близшої особи і стоїть в многім числї. Ти і вся твоя громада не будете (Котляр.). Злишний є §. 237. 2) Присудок, єсли ним є дїєслово (§. 218 доповнити:) то оно згоджуєсь з підметом а) в числї, б) в особі, в) в родї — для минув. часу:

(брат писав), а тільки а) задля погорди — презирства ставить ся вїмково в минув. часї середний рід (§. 241); б) коли з підметом в тїснїй сполуцї стоїть числівник (також сюда §. 239 і §. 240): Прийшло їх тисячи у слезах (Неоф. Шев.), а инколи, коли числівник два, три, є підметом: На горі три гроби (лежить) лежало.

Відтак відворотно: підмет в одиничнім а присудок в многім числї (§. 243), уживаєсь: 1) для зазначеня чемности, поважаня: Пан-отець казали, Тато приїхали. Мама веліли. [Однак наші просьвічені „сини й доньки“ змагають ся уникати сего ц ї х у ю ч о г о руску мову параґрафу а поступати висшим шляхом на лад польскої та нїмецкої мови] — 2) Коли підметом є збірне імя (collectivum): Козацтво на велику раду йдуть (Хмельн. 68); Блиснули двоє ясних очий (Правд. II. 141. 3.) §. 244., с. є. коли з підметом полученний іменик в 6. відм. приіменником „з“. 4) Коли в реченю є більше ніж оден підмет (стягнене речене): Горіли дьоготь і смола. (Котляр.).

II. Присудок.

Коли присудком є іменник, то згоджуєсь з підметом в числї і відмінку а в родї тодї, коли у него є окремний вид для поодиноких родів (учитель, учителька, дитина—дитя), а сесе сповняють прикметники та прикметниково закінчені імена: Він дитина (є) розумна (Квітка). Тут замітити, що злучна „є“ уживаєсь часто невідмінно для всїх осіб, чисел і родів: Є на сьвітї люди, (Шев.). [Поміщений в грам. Стоцкого §. 242, противить ся загальному духови мови, се льокалїзм.]. Сюди приналежить згадка про присудок в VI. відмінок, а сей уступ звучати ме відмінно від § 260, 261, а то: В VI. відм. стоїть присудкове імя в значіню доповненя дїєслів: іменувати, стати (сь), жити, вмерти; при тих і їм споріднених дїєсловах являєсь присудкове імя і в страдальнім станї в VI. відм. Іменний (імя) присудок стоїть звичайно в I. відм. а в VI. тодї, коли ми тое імя неначе порівнуємо з цїлим якимсь родом н. пр. Сей чоловік є поет; але сей чоловік є поетом = належить до поетів. Сей чоловік є Ціцерон; але: Сей чоловік Ціцероном (неначе був би Ціцероном). Відтак можна поставити приближено загальне правило, що іменниковий присудок стоїть звичайно в VI. відм. а прикметниковий в I. а в VI. відмінку тодї, коли заступає місце іменника: Кождий чоловік не може бути п о е т о м. Всї люди суть д о ч а с н і, наука є добром; Він хоче бути старим.

Дотично §. 260 і 261, то звертаю увагу, що уступ 2. Імя присудкове... заслугує вповнї на увагу, але треба додати, що се звичайно поетичні звороти з народ. пісень, а цїлий уступ віднести належить до §. про „б е з п і д м е т о в і р е ч е н я“, при неособових дїєсловах як: гремить, блискає, минати ся, — та при дїєіменнику, що означає можливість або конечність дїйства (з дїєсловом „було“): Де єму жити було (М. Вовч). До §. 261. уст. 3. замічу, що в народній мові дїєприслівник „будучи“ вельми рідко уживаєсь; противно місто того кладе ся чистий (самий) VI. відм. Н. пр. місто: Він будучи хлопцем учив ся, — кажесь: Він хлопцем учив ся добре; у Шевч.: Ми малими розійшлись.

III. Злучка.

Тут замітити: про невідмінне „є“ а також відмінне „єсьм“; котрого годї цуратись з огляду на давнїйших народних писателїв і таки на сучасних; про пропускане злучки та заміну дїєсловом „стати“, „становити“ (з 4. відмінком присудкового імени).

Придатки до підмету (предмету).

Прикметниковий придаток з прикметниковим закінченєм і також числівники згоджують ся зі своїм іменником в роді, числі і відмінку. Замітити належить про відмежуване в поезиї прикметника від іменника приіменником або яким иньшим слівцем; н. пр. За сльозами за гіркими і сьвіта не бачить; Чого місяць, чого ясний хмарами укрив ся?

Доповнене (appositio) стоїть не тільки при підметї але й при иньших іменниках в реченю і згоджуєсь по можности також в роді і числї.

Закінчуючи річ про просте (поединче) речене треба тут помістити §. 215. т. є. що кожде речене може виражати: 1) тверджене, 2) бажане, 3) приказ, 4) питане, а також і перечене та (долучаючи) порівнане (чоловік гордий як пузир з води. Номис.).

Б. Зложене речене. (Zdanie złożone, по нїмецки радше: erweiterter Satz).

Найперше годить ся вказати, якою дорогою доходить ся до зложеного реченя, с. є. що розширене речене є лише докладнїйше пояснене поединче (просте) речене додатками, що самі собою становлять речене, але не суть самостійними, лише пояснюючими до головного (первісного) реченя. З того виходить, що вистане подїл: Маємо 1) Поединчі (головні) і 2) Зложені реченя.

Складові части зложеного реченя.

Зложене речене може складатись: 1) з самих головних (поединчих), що до себе стоять в однім ряді а проте суть рівнорядними (coordinierte): За сонцем хмаронька пливе, червоні поли розстиляє і сонце спатоньки зове (Шевч.).

Они лучать ся злучниками і, та, (тай), а, — або стоять без них, тільки послїдне долучаєсь завсїгди злучником.

2) З реченя: головного (головних) і побічного (побічних, котрі для себе суть рівнорядні); побічне до головного є підрядним реченем (subordinier.) а така зависимість зве ся безпосередна в порівнаню до посередної зависимости, де побічне речене зависить не від головного, але від побічного, зависячого від головного; тоді друге побічне речене до побічного є другорядним (нерівнорядним).

Опісля скажесь: 1) які є роди побічних речень, 2) як они вяжуть ся з головними реченями, а 3) як лучать ся між собою рівнорядні реченя, чи то головні чи побічні (Доповнивши богато §. 223, 214). Після того, яким слівцем вводять ся побічні реченя або навязують ся до головних та з огляду на їх цїху й цїль маємо:

1) Відносні реченя Relativsätze, (zd. względne). Тут треба подати кілька примірів, а в тих покажесь також, що в їх головнім реченю стоїть указуюча частиця; (там, туди, так, тим), або такий же заіменник. Вельми важним буде переведене на таблици заміни заім. „котрий“ через „що він“, де в І відмінку заіменник „він“ відпадає, а вертає у скісних відмінках. Сей спосіб твореня відносних речень уживаєсь і попри (книжний) „котрий“, а головно, коли в зложенім реченю прийде два або більше відносних речень, де мусить поставити ся на переміну раз „котрий“ а раз „що“.

Замітити належить еще, що перед „котрий“ (що) стоїть в головнім реченю завсїгди тото слово, до котрого відносний заіменник відносить ся, тай

вкінци, що не є то в дусї рускої мови розбивати головне реченє встромляючи у єго середину побічне реченє, противно наша мова лишає кожде реченє цїлосно побіч себе.

2) Про висказові (предметові) реченя (Aussagesätze, zdania przedmiotowe) скажесь, що они становлять предмет до цїлого головного реченя та стоять по словах (подібно як в лат. ac. c. inf.) думати, казати видїти, чути, і їм подібних, відтак по іменниках як: віра, надія, гадка, чутка, жаль; по прислівниках: видко, звісно, байдуже, мило, і т. п. Сей рід речень вводить ся або лучить ся з головним реченєм злучником: що, як, мов-то, ніби-то, буцїм; тай він становить т. зв. непряму мову (or. obliqua) в порівнаню до гадки прямо висказаної (пряма мова, or. recta). Сї реченя можна звати прямо доповняючими бо они доповняють гадку головного реченя.

3) Про питайні реченя, треба таки дещо ширше сказати: Питайні реченя можуть бути і головні (поєдинчі), а тодї на кінци кладесь знак питаня (?), або можуть бути і побічні або питайні зависимі (abh. Fragesätze) закінчені точкою. Однак саме питанє може бути або поєдинче або подвійне з частицями: чи-чи (не).

4) Наслїдкові реченя (Consecutivsätze, zd. skutkowe), вводять ся частицею „що“, що аж, аж), а в попереднім управляючім реченю стоїть слівце указуюче (так, такий, так дуже і т. д.)

5) Більше треба сказати про намірові реченя (Absichtssätze, zd. zamiarowe), що вводять ся злучниками: щоби, щоб, аби. Визначною цїхою сих речень є то, що они присудок переміняють в дїєіменник, щоби не повторювати вдруге підмету: Чоловік не на те є на земли, щоб вічне в щастю жити. Деколи переходять они для короткости висказу (чим як раз цїхуєсь намір і бажанє) цїлком в дїєіменниковий зворот, т. є. що пропускаєсь початкове „щоби“ а підмет переходить на III. відмінок. Се дїєсь головно по дїєсловах приказу, поради й намови: Отець приказав, щоб сини завтра рано їхав = Отець приказав синови завтра рано їхати. Се питомий руский, короткий стиль!

6) Причинові реченя (Causalsätze, zd. przyczynowe) вводять ся частицями: бо, понеже, позаяк, тому́ що (або само „що“) і коли (рідко).

7) Призволяючі (не „припустові“, скорше „припускаючі“) Concessivsätze, zd. przyzwolone, зачинають ся частицями: хотяй, хоч, хоть (рідко) і з частицею „би“ або без неї; дуже рідко зачинають ся они частицею „нехай“; в управляючім реченю стоять иногдї частицї: то, прецїнь (предсї) такий, але, а, всеж: Хоть у нас великі приправи не найдете то найдете щире серце (Федьков.).

8) Порівнуючі реченя (Comparativsätze, zd. porównawcze) вводять ся частицями порівнаня (як, неначе, мов, мов би, ніби, нїж, буцїм). Если в порівнуючім реченю побічнім нема присудка то тодї не є оно порівн. реченє, але чисте порівнанє в простім (головнім) реченю. Проте реченя які сюди вчисляє в своїй граматицї Ом. Огоновский, вважаю приналежними до головних речень. Лїпші суть приміри у грам. Стоцкого. Н. пр. не є то порівн. реч. поб.: Менї так любо стало неначе в Бога; противно у Стоцкого: Біда була лїпша, нїж він собі думав. Сюди примістити образи порівнаня (в поезиї) з грам. Огоновск. стор. 249, 2, і пр.

9) При часових реченях (Temporalsätze) примітити, що они вводять ся головно сполучником коли, скоро, а дальше: як, докп (§. 225), щоби тим легче міг хлопець відрізнити їх від порівнуючих речень.

Чимало більше треба сказати про: 10) Услівні (лїпше чим „умовні“) речення.

Они зачинають ся, або вводять ся найчастїйше частицею „если“ а кромі тоїж частицями: скоро, як, наколи (коли). Услівних речень є два роди: 1) Речення, що висказують дїйсність або певність і наближають ся дуже до часових речень: Если прийдете, то підемо в лїс. — Сесї речення можна звати „позірно условними“ в порівнаню до другого роду услівних речень, що висказують можливість сполучену з бажанєм, котре звичайно не сповнилось; се речення чисто условні, і они цїхують ся тим, що в переднику і слїдніку є частиця „би“. Ту вже головне речене (слїдник) потеряло свій самостійний характер, бо висказує повну гадку тільки в сполуцї з побічним реченем (передником). Таке зложене речене звемо услівною періодою: „Як би ви вчились так як треба (передник), то мудрість була би своя (слїдник). Иноді пропускаєсь услівний сполучник, але се лучаєсь тільки в реченях першого роду („буде погода — то прийду“).

Услівні речення можна дуже добре навязати в тій клясї до науки латиньскої граматики, бо як раз учать ся ученики тої партиї а она досить велику становить трудність.

Перший рід тих речень домагаєсь в лат. мові все indicativ-у, а другий coniunctiv-у і то після того, чи усліве було можливе (praes. perf.), чи неможливе (impf. plusquampf.).

Вкінци при науцї про зложене речене замітити належить про вставлені речення (eingeschalteter Satz), речене, котре можна пропустити, а гадка зложеного речення не зміниться зовсїм. Н. пр. Злість — як кажуть люди — є сатанї сестриця.

А вже-ж замітити годить ся про саму будову зложеного речення, Части зложеного речення можуть з собою лучитись:

А) І. речене головне + ІІ. побічне речене; н. пр. Згадала про горе + що потерпіла.

Б) ІІ. Побічне речене + І. головне речене: н. пр. як собі постелиш + так виспиш ся.

В) Головне речене розбиваєсь та в его середину вставляєсь побічне речене. Н. пр.: Про горе, що потерпіла, она згадала.

Згадати годить ся, що належить уникати однородних побічних речень, бо тодї (окрім в реторичних случаях) немило вражає така сполука ухо слухача. Тому треба заступати їх на переміну иньшим родом, або бодай зміняти сполучники.

Додатково про сполучуване рівнорядних речень — про головні вже сказано — годить ся примітити, що і побічні речення лучать ся між собою: 1) такими-ж злучниками як головні між собою, 2) як побічне з головним, з чого повстають посередно зависимі речення; н. пр. Заїдемо до вас, скоро буде віз, котрий тепер ладить коваль, що мешкає при дорозі.

В §. 227. говорить ся про: Речене сполучене; Періоду. Досить трудна вступна увага з огляду на дотеперішний поділ є злишна, а §. 228. треба ще розширити та подати приміри з літературних взорів.

Іменно годить ся ту сказати: про дефінїцию і складові части періоди а то, що еї складниками можуть бути 1) самі головні 2) головні і побічні речення, що періода може мати 2, 3 і 4 члени і т. д. (Огонов. §. 459.)

Покінчивши науку про реченя треба ще доповнити всї ті части граматики, які входили в обсяг прилагідної науки; і так звернутись до науки правописи усталюючи єї етимольоґічними правилами та не забуваючи про повноголос, яко цїху нашої мови, про перезвук, (іканє) і т. п.; відтак зібрати правила про лад слів (Стоцкого §. 191. Огоновского 460.) в таку цїлість:

Маємо: 1. правильний лад (порядок, Wortfolge) слів, де на першім місци стоїть підмет, а перед ним єго прикметникові додатки, дальше наступає присудок (сей в рускій мові стоїть як найблизше підмету, не так як в польскій), а при іменниковім присудку стоїть злучка, по чім йде імя (перед ним єго прикметникові придатки), а відтак прислівникові придатки: Н. пр. Деякі люди горюють тяжко в нещастю (Огон.). Єсли підмет має доповнене (appositio), то оно стоїть звичайно перед підметом і не відтинаєсь комою, а коли присудок становить перехідне дїєслово, то по нїм стоїть предмет, бо того вимагає питане (зависимість), хиба приходить в реченю таке слово, що треба єго сильнїйшим натиском визначити, тодї оно присуваєсь як найблизше до присудка або ставить ся на самім початку реченя, бо під конець того-ж слабіє вага наголосу.

Н. пр. Моравский князь Ростислав виправив послів до грецкого цїсаря Михайла; зовсїм не по рускому духови було-б се речене в такій формі (як звичайно пишуть наші переводчики): Ростислав, князь моравский, виправив послів до Михайла, цїсаря грецкого. (дословний перевід з польскої мови!)

1) Переставлений лад слів звесь, коли речене не зачинаєсь підметом, але присудком або яким слівцем, а по них стоїть підмет: н. пр. Бють пороги (Шевч.). Случаї уживаня того ладу відповідають більше духови нїмецкої чим польскої мови. (Н. пр.: через три роки повернув я з Сїчи.)

Згадати належить ще про заіменники: 1) неозначені і указуючі, з котрих перші стоять перед другими: весь той здобуток, всї мої достатки, деякі з сих, много з тих людий (не по руски було-б: ті многі люди), і т. д. 2) зворотний ся, собі, себе, собою, котрі стоять завсїгди по слові, що ним управляє: мнє ся (себе) і т. д.

Вкінци при науцї о знаках переривання §. 229, радив би я місто назви „запинка“ уживати ладом Шевченка і иньших мов назви „кома“; та знаки „ “ назвати знаками наведеня.

Під конець шкільного року в IV. кл. мусить учитель рускої мови перейти:

„Руске віршоване“.

Сесю частину поміщену в граматицї Стоцкого яко Додаток I. треба богато розширити для систематичної науки. О много ширшою випала ся часть граматики у О. Огоновского, хотяй і там потреба дещо змінити.

Сю партию годить ся повести в слїдуючий спосіб (в приближеню):

Позаяк під конець року припадає наука лат. віршованя (Овідій), тому треба на рускій годинї подати підготовляючі правила дотично штучного віршованя. Отже розріжняємо: 1) штучне віршоване 2) віршоване народних пісень.

Відтак перейти загальні правила віршованя (Огоновс. §. 508—13), про міру стопи (мора = часинка), стопи, ритм, цезуру, строфи, рим, наголос (арзу, тезу) і т. д.

Дотично рускої мови я зовсїм не годжусь з гадкою, що ту цїлковито не видко довгих — коротких складів! Не всї склади слова вимовляєсь в нашій мові однаково довго, — возьміть годинник та трібуйте говорити складами слова: ла́-ва, ри́-би, со-ро́-ко! во-ро́-но! ви-си-ли́-ти — а переконаєтесь, що окрім висшого тону (наголосу), наголошений склад є довший чим ненаголошений. Надто коли наголос не спочиває на передпослїднім або на третім від кінця складї, тоді ладом нїмецкої мови приходить ще другий наголос (Tiefton) на передпослїднім складї та визначуєсь низшим тоном від головного наголосу і розтягаєсь також на послїдний склад слова. (Пор. нїм. Wiederséhen).

При тій нагодї належить замітити, що (як в нїмецкім) маємо: 1) наголос складу́, 2) наголос сло́ва, 3) наголос речення (гадки). Отже в слові визначуєм тоном і мірою склад, в реченю визначити треба кромі сего висшим (піднесеним) тоном якесь слово, або слова, а в зложених реченях визначуємо тим самим способом висшим тоном (натиском) цїле речене. Хто сесї правила при читаню зможе зберечи як слїд, той доперва у м і є ч и т а т и по руски д о б р е!

Дотично штучних стихотворів в рускій мові годить ся згадати найпаче про с о н е т, з котрим стрічаємось вельми часто; відтак про уклад б а й о к треба бодай взагалї замітити, що в них переважають ямби вже із своєї вдачі (*ἰαμβίζειν*), та що тії уживають ся в тих зворотах, де спочиває натиск та скоро й живо висказуєсь гадка. Побіч ямбів входять ту і властиві рускій мові трохаїчні стопи, що становлять легке плавне оповіданє, а самі они творять хорошу ритмічність наших народних пісень-коломийок.

Анальоґічно до поважних героїчних дактилїв в клясичній поезиї, уживаєсь в нашім віршованю поважної цїхи а м ф і б р а х і в ($\breve{}\,-\,\breve{}$), що падають оповіданю повагу й сумовитість. Н. пр. у Шевч. Ой Днїпре мій Днїпре широкий та дужий. — У Шатк. Бувало весною як лїс розівєть ся.

Противна сему стопа з острійшою прикметою є а н а п е с т: чоловік ($\breve{}\,\breve{}\,-$). Рідше уживають наші поети дактилїчних стіп тай ті стрічаємо в коротких вершах переплетені ладом народних колядок трохеями. Н. пр.:

Місяцю князю
Білий вівчарю.

Чимало стоїть в нашій поезиї і а н а к р у з а (Auftact).

Она приходить головно з трохеями щоби тим чином злагіднити ритм перетворивши ямби в трохеї:

У нашім раї на земли
Нїчого красшого не має.

$\breve{}\,|\,-\,\breve{}\;\;-\,\breve{}\;\;-\,\breve{}\;\;-\,\wedge$ (каталектична стопа).
$\breve{}\,|\,-\,\breve{}\;\;-\,\breve{}\;\;-\,\breve{}\;\;-\,\breve{}$

З тої причини та з огляду на пливучу вдачу нашої мови не притакну поглядам Ом. Огоновского дотично укладу Енеїди Котляревского, але шукаю також повисше замїченого метричного укладу. Зарівно в пісни возьного в Наталцї Полт. Котл. (стор. 283) находжу 3 дактилїчні стопи і каталектичний трохей або каталектичний дактиль in bisyllabam (*ἐν δυοῖν*):

Всякий хто вище то низшого гне
$-\,\breve{}\,\breve{}\;\;-\,\breve{}\,\breve{}\;\;-\,\breve{}\,\breve{}\;\;-\,\overline{\wedge}$,

бо послїдну стопу доповняє музика двома тонами, подібно як коротші стихи народних дум.

В другім родї руского віршованя, себ-то **народних пісень** добачаємо постепенний розвій стіп від дактиля до трохея.

В наслїдок того поставимо (за Метлиньским) два роди народного віршованя: 1) **старий** лад, 2) **новий** лад (коломийковий). В найдавнїйших народних творах поезиї стрічаємо дактилї і в їх заступстві спондеї, що стали переходити в наслїдок ненаголошеня в трохеї. Н. пр.:

– ∪ ∪ – –
– ∪ ∪ – –
– – – –

Чий же то плужок
Найраньше вийшов
Ой Дайбоже!

Слухаючи сю пісню можемо за сьпіваками таку надати форму в музиці:

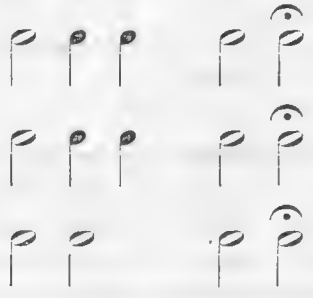

Єї темпо є дуже повільне (largo) а послїдний склад вельми продовжають, особливо коли сьпівають єї сельскі дівчата, як то бачимо в щедрівках.*)

Місто спондеїв появляють ся (в щедрівках) трохеї і тії враз з дактилями становлять (переважно) старинний лад віршованя обрядових пісень.

В новім ладї бачимо основні стопи, трохеї, а представителями того ладу суть **думки**, (у нас) коломийки.

Склад.

Старинний лад складаєсь із стиха + приспіву (присьпіву), котрий то може бути дво- і більше вершевий. Стих складаєсь із двох частин а кожда з них має по 1 дактилеви і спондеєви (трохеєви), а приспів виказує два спондеї (трохеї), в двовершевім приспіві другий верш виказує стопи головного верша без середних спондеїв (трохеїв): – ∪ ∪ – ∪ ∪ – ∪ (Із сьвятим Духом по земли).

Початковий склад першого верша мусить мати завсїгди наголос, бо ним зачинаєсь пісня, тай взагалї наголос в пісни не завсїгди схожий з наголосом тих самих слів в прозї.

З бігом часу тратять і найдайвнїйші обрядові пісні свій первісний метричний уклад і вже в щедрівках та веснянках бачимо наклін до новій-

*) Ту звертаю увагу пп. Учителїв народних шкіл, щоб не минали нагоди записати народні щедрівки і коляди „під нуту“, бо се річ важнїйша, чим самі слова.

шого складу (думок), бо ту беруть перевагу місто дактилїв та спондеїв, трохеї, а з дактилїв полишаєсь живий мазурковий (3/4) такт у „присьпівках“ при танци тогож роду, а стрітитись можна з ним лиш в деяких околицях галицкої Руси (коло Городка звісний „шталїр“ = валець).

Що дотичить наголосу слова, то в старинним ладї чуємо єго на передпослїднім складї кождої части верша:

Чи́йже то плу́жок || найраньше ви́йшов.

Кромі сего, як вже сказано, має наголос початковий склад (Чи́й...). Відносно риму, то спорадично (бо більшість вже затратила) римують ся кінцеві складові части кождого верша (єсли беремо 2 короткі по 5 складів) або кождої складової частини т. є. склад 5. і 10.

Йшов Івасойко || через лїсойко.

Надто в старинним ладї бачимо часто вязанє стихів повторенєм другої складової частини на початку першої части другого стиха:

I. Гордий та пишний || пан господарю (II).
Ой Дайбоже!
II. Пан-Господарю || на імя Василю (II).
Ой Дайбоже!
II. На імя Василю і т. д.

„Пан-Господарю“ є нїщо инше як доповненє (appositio) до „Дайбоже“ яко 5. відмінку імени поганьского божища Даждьбог (Дажбог), що в єго честь сьпівались колядки. Той пятий відмінок вяжесь дальше повторенєм доповненя на I. частину другого стиха, а другу частину другого стиха, становить вже додаток з християньскої доби, імя особи, що тепер в єї честь сьпівають коляду. Повисший 5. відмінок (Дайбоже) запоручає старинність пісні, чого не видко вже в щедрівках, хотяй і ті не много пізнїйші. На сю прояву звернув я вперве перед 15 лїтами увагу пок. проф. Мікльосіча тай опісля замічував принагідно, що хибно пишуть етноґрафи „Ой дай Боже“, як то понимає наш селянин сьпіваючи пісню не розбираючи єї.

У веснянках стрічаємось з новим божищем весни, „Лада“, що опісля із самого значіня слова (лад = порядок, ладний = хорошний) вважалось божеством краси, молодости, любови, весїля.

2. Новий лад виказує самі трохеї і складаєсь із 4 вершів (думки) або з двох сполучених із двох меньших. Єсли зважати'мемо на чотиривершовий склад пісні, то бачимо в 1. і 3. вершї по 4 трохеї а в 2. і 4. по 3 трохеї:

Сонце гріє вітер віє
З поля на долину,
Над водою гне з вербою
Червону калину.

1. 3. – ᴗ – ᴗ – ᴗ – ᴗ
2. 4. – ᴗ – ᴗ – ᴗ

Ой високо соколоньку
до неба лїтати,
Ой далеко козаченьку
до осени ждати. (Колом.)

В тім ладї бачимо визначну цїху: збереженє риму а римують ся: Перший стих з третим, другий з четвертим, або другий з четвертим на кінци а в першім і третім римуєсь другий трохей з четвертим (Взагалї числа 2 і 4 виказують рівні склади з огляду на рим.)

Наголос і тут виказує передпослїдний склад кождої части: соколо́ньку, лїта́ти, козаче́ньку, жда́ти, грié — вié, доли́ну, вербо́ю, кали́ну. Сесю прояву спонукує вплив музикальної части пісні, де все послїдна нота дїлить ся на дві частини; перша частина становить наголошену а друга ненаголошену ноту:

Кромі сеї коломийкової форми думок виказує руска пісня єще чимало иньших форм народної „метроритміки“, з поміж котрих одні лучать ся з веселими коломийками та виказують получене стіп: 4 трохеї з послїдним каталєктичним (Голов. III. 290. „Чобіт ми ся придоптав..“ і „Чумацкі пісні“) або сполученє 2 ямбічних і 2 трохаїчних стіп („Нащо мене зачіпаєш“); другі знов лучать ся з думками, мають повільне темпо т. зн. два сильні наголоси на другім складї 1. і послїдної стопи. Ті з женьским римом пісні мають також по 2 ямби, але по одному трохеєви в двох перших і в послїднім верши, а в третім звичайно 3 ямби і 1 трохей. Н. пр.:

∪ – ∪ – – ∪; 1, 2, 4.
∪ – ∪ – ∪ – – ∪; 3

Там в по́ли моги́ла
З вітро́м говори́ла
Не вій вітре буйнесенький
Щоб я не счорнїла.

Замітною є метроритміка народних дум, про котрі ні в граматиці О. Огоновского ні у Стоцкого не подано бодай загального образу. Самі слова народної думи не становлять єще повної цїлости і ми не в силї осудити їх вартість і красу з огляду на поетичну артистичність в повнім значіню того слова. Доперва їх слова (текст) і їх мельодия (нута) дають спроможність виконати як слїд тоту задачу. Є то рід народної поезиї, що висьпівує найповажнїйші події з народного житя й змаганя.

Однакож они не становлять ч и с т о г о епосу, в родї грецкої епопеї Гомера, тай не описують одного ланца́ борб, ани не чертають образів живою кровю; у них аж надто слїдна рациональна міра естетики, яка проявляєсь взагалї в народних піснях, з виїмом піяцких.

Згадавши коротко про загальну їх цїху, ґенезу, приняті впливи та подїл з огляду на представлені в них образи*) (се буде підготоване до V. кляси), перейдемо до їх метроритміки.

Народна дума отже складаєсь із двох головних частин: із слів (текст) тай із мельодиї або нути, яку виводив кобзар на струнах інструменту, (музика). Цїлосна дума враз з музичним супроводом виказує д в о я к е т е м п о:

*) Про всї ті прикмети дум гляди мою розвідку „Билини й думи“. Львів 1893. 10 кр.

1) повільне (поважне), що звесь в музиці largo і тут висьпівував кобзар епічні описи й оповіданя в коротких стихах доповнюваних мельодиєю та повних лїричних рефлєксий. Музика тої частини супокійна — монотонна. В зовсїм противнім темпі — allegro, (скорім, речитативнім) виголошував півець довгі стихи, де містились живі події (сама акция), а супровід музики творив чистий, скорий, акорд з відповідними до слів трілєрами найвисших тонів. Тим укладом переривалась монотонність пісні, бо ті два темпа переплїтались з собою, як се бачимо із довших і коротших стихів дум, що можна їх вважати найдавнїйшими. (Хронольоґію дум пізнати мож з того, чи в них бачимо тільки загальність, чи вже подрібні описи місць та осіб, орґанїзациї козацтва і т. п.).

Із сего слїдно, що дума складаєсь із епічного й лїричного елєменту, а тим наближає ся она до баляд.

Надто треба згадати, що не всї думи мають однакову цїху. Є думи, що мають більше епічного а меньше лїричного елєменту; они витворились з епічного оповіданя (казки), н. пр. про „Княгиню кобзаря“; є знов думи основані на коротких народних піснях, котрі опісля півцї дум в довгих зимових вечерах в братских (церковних) приютах перетворювали, доповняли, прикрашували та складали довші твори, де слїдно більше лїрики та дияльотічних сцен, котрі можна би вважати елєментами народної драми (Маруся Богуславка).

В описовій частинї думи грає велику ролю природа, а понеже в думах описуєсь тільки поодинокі, важнїйші, сумні хвилї з житя народних героїв, тому й образи з природи стають або сумними (прощанє героя з рідною), або страшними (єго смерть в далекій далеччинї).

Дотично метроритміки мож сказати, що стихи складають ся із дактилїв і трохеїв і то звичайно з двох або трох дактилїв та з трох або чотирох трохеїв з подвійною анакрузою (˘ ˘), а в другій половинї стиха буває цезура:

˘ ˘ ‿ ˘ ˘ ‿ ˘ ˘ – ˘ ‖ – ˘ – ˘ ˘ – ˘
– ˘ ˘ – ˘ – ˘ – ˘ ‖ – ˘ – ˘
– ˘ ˘ – ˘ ‖ – ˘ – ˘

Ой із города із Трапезонта виступала ґалєра,
Трьома цьвітами процьвітана, мальована,
Ой первим цьвітом процьвітана.
(Сам. Кишка)

В думах новійшої доби являють ся правильнїйші стопи й стихи, рим, а більшостню трохеїв наближають ся они до думок.

Стопи відповідають зовсїм пластицї начертаних образів в думах: рух = дактилї, плавба = трохеї.

Коротші стихи і безпосередно з собою римовані (звичайно 3 особа один. числа і многого та дїєіменник) визначають живість дїйства.

Вкінци замічу пóновно, що в поезиї наголос зовсїм не мусить бути тотожний з наголосом тогож слова в прозї, як на се вказує мельодия всякої народної пісні, бо николи не наголошені склади тягнесь в сьпіві і пів ноти а наголошені мають вартість одної чвертки або й вісїмки. (Гляди в „Зорі“ з р. 1894 „Народні струменти“).

Тим закінчую свої „Замітки“ котрі повинні дістатись до рук не тільки тих людий, що посьвятились станови учительства так середних як і низших шкіл, але бажав би я сердечно, щоб ними занялась всяка руска письменна й просьвічена людина, що їй лежить на серцю чистота нашої мови, котру ми часто від виливу иньших мов несьвідомо поганимо так в розмові як навіть і письмі